

MAIRONIO LIETUVIŲ LITERATŪROS MUZIEJUS

MOKSLINĖ KONFERENCIJA, SKIRTA
ŽEMAITĖS 170-OSIOMS GIMIMO
METINĖMS

*Žemaitės magija: asmenybė, kūryba, archyvų
slėpiniai*

Konferencijos kuratorė Raminta Antanaitienė
Leidinį sudarė ir redagavo Marija Kaškonienė

Viršelyje: Julija Beniuševičiūtė-Žymantienė-Žemaitė. JAV. 1917 m.

Iš Maironio lietuvių literatūros muziejaus rinkinių

- © Ramunė Bleizgienė, Virginijus Gasiliūnas, straipsnis, 2015
 - © Dalia Čiočytė, straipsnis, 2015
 - © Viktorija Daujotytė, straipsnis, 2015
- © Ingrida Jakubavičienė, straipsnis, 2015
- © Regina Mažukėlienė, straipsnis, 2015
- © Marius Mikalajūnas, straipsnis, 2015
- © Aurelija Mykolaitytė, straipsnis, 2015
 - Gražina Narbutaitė, straipsnis, 2015
 - © Aldona Ruseckaitė, straipsnis, 2015
 - © Marijus Šidlauskas, straipsnis, 2015
- © Deimantė Žukauskienė, straipsnis, 2015

© Maironio lietuvių literatūros muziejus, sudarymas, 2015

ISBN 978-9955-711-24-7 (PDF)

TURINYS

dr. Ramunė Bleizgienė , LLTI, Naujosios literatūros skyriaus mokslo darbuotoja, Virginijus Gasiliūnas , LLTI bibliotekos rankraštyno vedėjas Žemaitės archyvas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.....	3
dr. Dalia Čiočytė , VU, Lietuvių literatūros katedros docentė Moteriškumo samprata Žemaitės prozoje	8
Akad. prof. habil. dr. Viktorija Daujotytė , LMA tikroji narė Žemaitė: ta pati ir vis kita.....	12
dr. Ingrida Jakubavičienė , Istorinė LR prezidentūra Kaune, muziejininkė Lietuvos moterų emancipacijos ištakos: su meile artimui ir Tėvynei.....	17
Regina Mažukėlienė , MLLM Senosios literatūros skyriaus vedėja Žemaitės archyvas Maironio lietuvių literatūros muziejuje.....	21
Marius Mikalajūnas , mokytojas ekspertas Šiuolaikinės mokyklos ir Žemaitės dialogas: iš poreikio ar iš paliepimo?	23
dr. Aurelija Mykolaitytė , VDU, Lietuvių literatūros katedros docentė Ironija Žemaitės dramaturgijoje	26
Gražina Narbutaitė , „Aušros“ muziejaus muziejininkė Žemaitės palikimas Šiaulių „Aušros“ muziejuje.....	30
Aldona Ruseckaitė , Maironio lietuvių literatūros muziejaus direktorė Žemaitės intarpai	33
dr. Marijus Šidlauskas , KU, Literatūros katedros docentas Žemaitės žodžio gyvastis	38
Deimantė Žukauskienė , Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Lituanikos skyriaus vyresnioji bibliografė Žemaitė Amerikoje: kūrybinis ir kultūrinis palikimas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje.....	41

Žemaitės archyvas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute

Trys Žemaitės „Raštų“ leidimai: 1948 metais išleisti 4 tomai¹, 1956–1957 – 6 tomai², 1995 metais pradėta skelbti nauja Žemaitės „Raštų“ redakcija, jau yra pasirodę 4 tomai³. Pirmieji pokario raštų leidėjai, pristatydami atliktą darbą, neabejojo, kad šie jų sudaryti „Raštai“ aprėpia visą Žemaitės kūrybą: „Šiam leidimui numatyta panaudoti ne tik visą rašytojos spausdintą surastą medžiagą, bet taip pat dar dienos šviesos neišvydusius, baigtus ir nebaigtus, jos kūrinius bei vertimus. Tuo būdu šitas leidimas apims **visą iki šiolei žinomą** rašytojos palikimą [paryškinta cituojant]“⁴. 1956 m. pristatant naujai parengtus Žemaitės „Raštus“, pakartojamas ankstesnių rengėjų teiginys, esą „duodami visi iki šiol iš periodikos bei rankraščių surinkti rašytojos raštai; jų tarpe – kituose leidimuose iki šiol nespausdinti jos straipsniai, prakalbos, laiškai“⁵. Naujų „Raštų“ rengėjai ankstesnį darbą, 1948 metų leidimą, pristato kaip parengtą pagal klaidingus principus ir nebaigtą. Akivaizdu, kad motyvai perleisti Žemaitės „Raštus“ buvo dvejopi – ne tik papildyti ankstesnius tomus naujai atrastais tekstais, bet ir publikuoti pagal kitas nuostatas parengtus kūrinius. Šių raštų rengėjai pavyzdžiu laikė Jono Jablonskio atliktus Žemaitės kūrinių taisymus rengiant ikikarinius Andriaus Bulotos organizuotus Žemaitės „Raštus“. 1995 metais pradėti leisti dar vieni Žemaitės „Raštai“, jų rengėjus labiausiai jaudino šios autorės kūrybos redagavimas, pažeidžiantis, anot jų, autorinę valią, todėl juos pristatant akcentuojama „Raštų“ kalbos klausimas, nuošaly paliekant siekį užpildyti ankstesnių leidimų spragas, t. y. publikuoti dar neskelbtus tekstus. Iš tiesų pastarųjų „Raštų“ leidėjai galėjo kelti ir tokį tikslą, nes 1972 metais pasirodžiusiame „Literatūros ir kalbos“ XII tome greta atsiminimų apie Žemaitę ir straipsnių, skirtų rašytojos kūrybai aptarti, skelbiama ir anksčiau niekur nepublikuota archyvinė medžiaga (skyrus pavadintas „Nežinomi Žemaitės raštai“) ir naujai surasti Žemaitės laiškai, nepatekę į „Raštų“ VI tomą⁶. 1973 metais „Lituanistikos darbų“ III tome buvo išspausdinti Vinco Maciūno parengti 27 Žemaitės laiškai⁷, 3 iš jų saugomi Jurgio Šaulio archyve Pensilvanijos universiteto bibliotekoje Filadelfijoje, kitus rengėjas gavo iš privačių asmenų. Tiesa, nežinia, ar daugiau nei prieš dešimtmetį sustojęs „Raštų“ leidimas bus atgaivintas ir ar naujieji leidėjai prieis iki laiškų, kurie tradiciškai skelbiami paskutiniame „Raštų“ tome.

Trumpai pristatyta Žemaitės „Raštų“ leidimo istorija sudaro įspūdį, kad visi šios autorės popierėliai surankioti ir jau paskelbti. Tad kyla klausimas, koks tikslas dar kartą grįžti prie bibliotekose saugomų šios rašytojos rankraščių, jei, atrodo, maža vilties dar ką nors surasti. Pakartotino „Raštų“ leidimo vienas iš motyvų, greta siekio išleisti visus tekstus, buvo įtvirtinti ar pakeisti šios rašytojos kūrinių skelbimo kanoną, todėl grįžimą prie rankraščių visų pirma skatina nesibaigiantis ir greičiausiai sunkiai užbaigiamas Žemaitės kūrinių kalbos klausimas, kūrinių užrašymo ir paraleli kūrinių redagavimo istorija. Kita vertus, iliuzija, kad viskas, kas dar buvo neskelbta, jau surasta ir apžiūrėta, sugriovė Birutės Avižinienės radinys Vilniaus universiteto rankraštyne, kur ji aptiko niekur nepublikuotą ir mažai žinomą Žemaitės su G. Petkevičaitė-Bite rašytą komišką dramą „Tamošius

¹Žemaitė. *Raštai*, t. 1–4. Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948.

²Žemaitė. *Raštai*, t. 1–6. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956–1957.

³Žemaitė. *Raštai*, t. 1–4. Vilnius: Žara, 1995–2004.

⁴Žemaitė. *Raštai*, t. 1. Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948, p. 12.

⁵Žemaitė. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956, p. 5.

⁶Žemaitė: Archyvinė medžiaga, atsiminimai, straipsniai. *Literatūra ir kalba*, t. 12. Vilnius: Vaga, 1972.

⁷Maciūnas, V. Dvidešimt septyni Žemaitės laiškai = Twenty Seven Letters of Žemaitė. *Lituanistikos darbai = Lithuanian studies*, t. 3. New York: Pranciškonų spaustuvė, 1973, p. 73–135.

Rūkas⁸. Pasižvalgymas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraštyne paliudijo, kad dar egzistuoja iki šiol neskelbtų Žemaitės tekstų, o juos lydintis šleifas vertas atskiro ir nuodugnaus tyrimo.

Visas Žemaitės rankraštinis paveldas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraštyne yra saugomas fonde Nr. 3, tiesa, kai kurie dokumentai priklauso, pvz., „Lietuvos ūkinininko“, „Vilniaus žinių“ fondams. Žemaitės fondą sudaro 425 inventoriniai vienetai. Didžiąją grožinės kūrybos dalį sudaro smulkieji, ne patys ryškiausi, II ir III „Raštų“ tomuose skelbiami prozos kūriniai. Dabartinėmis žiniomis, iš visų turimų prozos kūrinių rankraščių tik keli yra niekur nepublikuoti. Apie pirmąsias Rankraštyno vedėjo Virginijaus Gasiliūno radybas buvo galima sužinoti iš 2013 m. spalio 3 dienos įrašo⁹ jo tinklaraštyje.

Trys iš keturių niekur neskelbtų tekstų yra užrašyti Žemaitės ranka sąsiuvinyje juodais viršeliais (F3-75), kuriame yra ir „Raštuose“ publikuotų Žemaitės tekstų. 1956 metų II tome paskelbti apsakymai „Gubernatorius atvažiuos“, „Nelaimingi vaikai“ ir „Pasekmės girtuoklystės“, tų pačių metų III tome publikuoti likę tekstai: „Karčios ašaros“, „Žandaro prisiega“, „Išgirstas šaukimas“, „Piemenėlės malda“, „Dėdė parėjo“, „Neįveikiama byla“, „Atsišaukimų lipdymas“. Antrojo „Raštų“ leidimo rengėjai spėjo, kad šiame sąsiuvinyje esantys tekstai rašyti 1910–1914 metais. Kadangi dalis šiame sąsiuvinyje esančių tekstų buvo publikuota, o tik dalis ne, kyla natūralus klausimas, kodėl apsakymai „Parkrikštas“, „Pašventimas popa“ ir „Staigus pravoslavas“ liko neišspausdinti?

Peržvelgus apsakymų turinį matyti, kad visuose tekstuose kalbama apie atsivertimą į stačiatikybę: pasakojime „Staigus pravoslavas“ pasakojama apie sūnų, kuris negavęs prašytų pinigų iš tėvo, nusprendžia jį pagąsdinti ir pasikrikštyti cerkvėje, „Parkrikšte“ vaizduojamas mieste gyvenančio darbininko beveik priverstinis atsivertimas į kitatikybę, norint gauti geresnį darbą ir didesnę algą. O apsakyme „Pašventimas popa“ kalbama, kaip naujai pastatyta cerkvė ir popas mėgina išstumti katalikus. Visuose aptariamuose tekstuose aiškiai atpažįstamas kritiškas autorės požiūris į daugiau ar mažiau priverstinį atsivertimą į kitatikybę. Tai gali būti paaiškinimas, kodėl 1956–1957 metų „Raštų“ leidėjai apsisprendė nepublikuoti šių tekstų. Knygos „Rašytojas ir cenzūra“ pabaigoje skelbiamas sąrašas „Vagos“ leidykloje parengtų knygų, kurios buvo sulaikytos, tarp jų yra minimas Jono Biliūno „Raštų“ II tomas, iš kurio buvo pašalinti straipsniai, kuriuose rašytojas neigiamai pasisako apie caro žandarus. Tie straipsniai buvo tiesiog išplėsti iš jau įrišto viso „Raštų“ tiražo¹⁰. Toje pačioje knygoje publikuojamas 1956 metais lapkričio 11 dieną vykusio Valstybinės grožinės literatūros leidyklos Žemaitės „Raštų“ redakcinės komisijos posėdžio protokolas¹¹. Posėdyje dalyvavo „Raštų“ redakcinės komisijos nariai: Kostas Korsakas, Antanas Venclova ir Juozas Žiugžda, leidyklos atstovai: Jurgis Tornau, Jonas Kličius ir Aleksandras Žirgulis, kurie svarstė sudaryto Žemaitės „Raštų“ III tomo klausimą. Daugelis iš šių tomų sudėtų kūrinių komisijos narių buvo vertinami kaip labai menki ir primityvūs. Aptariant ruošiamus publikuoti tekstus buvo ieškoma „odiozinių“, t. y. nepageidaujamų, nepriimtinių ir sukeliančių priešišumą, dalykų. Neigiamas stačiatikybės traktavimas ir buvo palaikytas tuo „odioziniu“ reiškiniu. Tai patvirtina susirinkimo protokolo įrašai:

K. Korsakas. Žemaitė tyčiojasi iš popų – galėtume sakyti, kad gerai: tyčiojasi iš religininkų. Bet iš tikrųjų: popas jai žemesnis už kunigą. Iš katalikybės pozicijų žiūri į bažnytinį gyvenimą. Turim žiūrėti, kad nekiršintume prieš kitus tikėjimus. Kas būtų, jei šiuos kūrinius kas išverstų į rusų kalbą – visi popai pakeltų lermą.

J. Tornau. Tokio pavojaus nėra: į rusų kalbą tikrai niekas jų nevers. Mes kartais perdėtai jautrūs. Kai tik kur randam paminėtus pravoslavus rusus, tuoj rankas nuleidžiame.

A. Venclova. Šie vaizdeliai tikrai nepatogūs. Viską su jais galima daryti: koks nors nacionalistiškai nusiteikęs mokytojas ims dar ir perskaitys juos viešai, sakykim, per Žemaitės minėjimą.

J. Tornau. Tikrai jų neskaitys. Nemanym blogai apie mokytojus.

⁸Avižinienė, B. *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai: Modernėjanti lietuvių dramaturgija. Dviejų moterų kūryba*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, p. 51–75.

⁹Prieiga internetu: <http://virginijusg.blogspot.lt/2013/11/534-uzparaste-lxix-apie-neisspausdintus.html> Žiūrėta 2015 10 27.

¹⁰*Rašytojas ir cenzūra*. Vilnius: Vaga, 1992, p. 574.

¹¹Ten pat, p. 494–502.

K. Korsakas. Juos lengvai gali persispausdinti kokia katalikiškoji antologija – turinys jiems tinkamas.

[...]

J. Tornau. Nelaiminga lietuvių tauta – ji niekad negali savųjų klasikų pilnų leidimų išleisti: vienam režimui viena netinka, kitam kita. Ir nekalčiausias dalykas kartais gali provokacija kvepėti. [...]

K. Korsakas. Čia dvi religijos sistemos: stačiatikiškai blogi, juoko verti, katalikai geri. Ribočiausios pažiūros. [...] Tie trys dalykai dabartiniu momentu gali būti šaukštas deguto į medaus dubenį. Jie gali sukelti lermą, sugadinti reikalą ateity, pakenkti kitiems tomams. Visi žiūrės, ar nėra ko įtartino. Kitų tomų sudėtis dėl to gali nukentėti.

[...]

Nutariama: „Papo pašventimas“, „Perkrikštas“, „Staigus pravoslavas“ – išimti.¹²

Iš posėdžio protokolo matyti, kad dėl aptariamų kūrinių palankiausiai buvo nusiteikęs leidyklos atstovas J. Tornau. Jis atkreipė dėmesį, kad dėl vis kaskart susiklostančių kitų ideologinių aplinkybių ir dėl jų išskylančių nepageidaujamų kūrinių interpretacijų negalima išleisti visus kūrinius apimančių „Raštų“. Atsargiausias iš visų dalyvių buvo Žemaitės „Raštų“ redakcinės komisijos pirmininkas K. Korsakas. Siūlydamas nedėti šių trijų Žemaitės tekstų į III tomą, jis mėgino apsaugoti kitų tomų leidybą nuo papildomo perkraatinėjimo ar net tos leidybos sustabdymo. Ir tam turėjo priežasčių. Šį klausimą aptarsime truputį vėliau.

Dar vienas LLTI bibliotekos Rankraštyne saugomas nepublikuotas Žemaitės tekstas vadinasi „Vokiečio pagrabas“. Spėjama, kad tekstas rašytas apie 1903 m. Yra du šio kūrinio autografs: vienas jų – „Wokyče (lajdotuwes) pagrabas“ (F3-78) yra Žemaitės ranka atliktas perrašas. Kitas šio kūrinio autografas, galime spėti, yra pirmesnis juodraštinis variantas dar be pavadinimo, užrašytas žaliame sąsiuvinyje, kuriame daug braukymų ir taisymų (F3-46). Apsakymo publikavimo istorija analogiška ką tik aptartų trijų apsakymų iš juodojo sąsiuvinio istorijai. Šiame kūrinyje pasakojama tragikomiška situacija – kaime numiršta kalvis, bendruomenės vadinamas vokiečiu (galima spėti, jis atsikėlė iš Klaipėdos krašto). Žmonės nežino kaip elgtis, nors tradicija įpareigojusi juos dalyvauti ir kaimyno marinime, vėliau ir laidotuvėse. Todėl, kad jis „vokietis“, t. y. priklauso kitai konfesijai, šios paprotinės kaimo tradicijos išbandomos. Didžiausias argumentas, atvedantis kaimo moteris į *pagrabą* – vokiečio žmonos visiems siūloma *arielka* ir smalsumas. Galima matyti, kad kaip ir anksčiau aptartuose Žemaitės kūriniuose pasakojama apie tradicinės lietuviškos kaimo bendruomenės susidūrimą su kitoniškumu. Aptardami III tomo leidybą 1956 metais, susirinkusieji šį tekstą traktavo panašiai kaip ir apsakymus „Perkrikštas“, „Pašventimas popo“ ir „Staigus pravoslavas“:

J. Žiugžda. Mano nuomonė aiški: geriau [„Vokiečio laidotuves“] išmesti. Ar gali būti kas dar šlykštesnio?

J. Tornau. Labai geras dalykas, stipriai parašytas. Kažin ar yra kur dar geriau pavaizduotas kaimo tamsumas ir idiotizmas, kaip šiame kūrinyje.

A. Venclova. Šio kūrinio yda ta, kad autorė nerodo savo nusistatymo, duoda lyg ir fotografiją.

K. Korsakas. Sutinku su drg. J. Tornau, kad čia ryškiausiai parodytas kaimo idiotizmas: bambizas, iš viso kito tikėjimo atstovas – jau nebe žmogus, lygus gyvuliui. Per daug nuogai tas idiotizmas vaizduojamas, antra, žymu katalikų tikėjimo primatas.

J. Žiugžda. Mes turime žiūrėti, kaip skaitytojas šį kūrinių skaitys, kaip jį veiks toks kūrinys. Į karikatūrą kaimo žmonės paverčiami, koku mums už Žemaitę.

Nutarta „Vokiečio laidotuvių“ nespausdinti.¹³

Argumentai, kodėl nutariama kūrinių nespausdinti, panašūs – vertintojams nepriimtinas neigiamas kitatikio vertinimas. Kaip ir ankstesniu atveju, J. Tornau pastebi, kad kūrinyje labiausiai atskleidžiamas kaimo žmonių tamsumas ar net „idiotizmas“. Įdomu, kad svarstant šiuos kūrinius Žemaitė pasirodo kaip katalikybės gynėja – tai gana netipiškas tiems laikams šios autorės įvaizdis.

LLTI bibliotekos Rankraštyne taip pat saugomas unikalus dokumentas, atskleidžiantis svarbų, iki šiol išsamiau neaptartą ir netyrinėtą Žemaitės tekstų publikavimo istorijos etapą. 1949 metais į tuometį Lietuvių literatūros ir kalbos institutą pateko planuoto išleisti Žemaitės „Raštų“ V tomo

¹²Ten pat, p. 499–501.

¹³Ten pat, p. 497.

skiltinė korektūra (F3-351), liudijanti, kad šio tomo tekstai jau buvo nukeliavę į leidyklą. Tačiau, kaip žinia, šis „Raštų“ tomas nepasirodė. Iš antrojo sovietiniais metais publikuoto „Raštų“ pristatymo aiškėja, kad pirmųjų sovietinių „Raštų“ rengėjų darbas vertintas kaip paremtas „klaidingais paruošimo principais“. Tačiau būta ir daugiau priežasčių, kodėl jau parengtas tomas neišvydo dienos šviesos. Greičiausiai viena svarbiausių priežasčių – tuo metu prasidėjęs LTSR valstybinės grožinės literatūros leidyklos direktoriaus Valio Drazdausko, kuris buvo ir Žemaitės „Raštų“ atsakingasis redaktorius, persekiojimas. Leidyklos darbuotojai, ypač neetatiniai, buvo vadinami „priešiškais ir politiškai nepatikimais žmonėmis, klerikaliniiais nacionalistiniais elementais“¹⁴. Leidyklos vadovas apkaltinamas valstybės lėšų švaistymu ir grobstymu. Mindaugo Tamošaičio knygoje pateikiami dokumentai liudija, kad Drazdausko byloje buvo minimi ir Žemaitės „Raštai“, kurie padėjo į viešumą iškilti nacionalistinei ideologijai. Byloje minimas ir raštų redaktorius Alfonsas Kalnius, „kuris subjaurojo Žemaitės raštus“. Susidorojant su leidyklos vadovu, svarbus vaidmuo teko ir K. Korsakui, kuris, anot Tamošaičio, tris valandas davė parodymus sovietų saugumui apie V. Drazdauską. Vienas svarbesnių argumentų, įrodančių Drazdausko neigiamą veiklą, pagal K. Korsako parodymus buvo klasikos kūrinių leidyba, kai tekstai publikuojami netinkamai suredaguoti ir neperžiūrėti remiantis sovietine ideologija, be deramo įvado ar su klaidinga pratarne¹⁵. 1950 m. Drazdauskui teismo sprendimu skirta 10 metų nelaisvės, bausmę atliekant Pataisos darbų lageryje¹⁶, jis taip pat pašalintas ir iš LSSR rašytojų sąjungos. Šis susidorojimo su vienu pirmųjų sovietiniu rašytojų sąjungos nariu faktas gali paaiškinti, kodėl buvo nutrauktas Žemaitės „Raštų“ leidimas ir kodėl leidžiant naują redakciją komisijos pirmininku buvo paskirtas K. Korsakas.

Lyginant rankraštyne saugomą neišleistą 1948 metų V tomą ir naująjį 1956 metų „Raštų“ leidimą, matyti, kad didžioji dauguma prieš beveik dešimtmetį parengtų Žemaitės publicistikos tekstų nukeliavo į 1957 m. išleistą draminiams kūriniams ir publicistikai skirtą V „Raštų“ tomą. Žinoma, kaip ir kituose naujo leidimo tomuose, smarkiai redaguota kalba, pakeistas kūrinių eiliškumas. Nepublikuota liko tik nedidelė dalis publicistinių tekstų: „Iškyla“, „Iš LSS 4 KP susirinkimo“, „Moterų padėjimas Lietuvoje“, „Klebono karikatūra“, „Progresas“, „Vėlių vakaras“, „Kas pasaulyje girdėti“, „Kalbininkai susimylėkite“. Į nepublikuotą V tomą buvo įtrauktas vėlesnių rengėjų atmetas apsakymas „Vokiečio pagrabas“. Kaip matyti iš kūrinio aprašo, tuo metu antrasis tikslesnis šio kūrinio autografas dar buvo neinventorizuotas. Akivaizdu, kad LLTI bibliotekos Rankraštyne saugoma dalis smulkiosios prozos kūrinių rankraščių ir ką tik aptarta 1949 m. gauta nepublikuoto V tomo skiltinė korektūra ateityje bus svarbūs šaltiniai rašant Žemaitės kūrinių publikavimo, redagavimo istoriją.

Papildomos informacijos Žemaitės biografijai, ypač mažiau tyrinėtiems jos aspektams, suteikia Rankraštyne saugomi 1921 metais spalio 30 dieną Žemaitėi rašyti Konstantino Petrausko ir jo žmonos, Žemaitės dukros, Juzės Petrauskienės laišakai. Tai bene vienintelis išlikęs buvusio Žemaitės mylimojo laiškas. Įdomi pati rašymo situacija: bendras laiškas rašytas Žemaitėi, grįžusiai iš Amerikos ir apsistojusiai Bulotų namuose Marijampolėje. Nors laišakai siųsti kartu su žmona, Konstantino Petrausko laiškas užbaigiamas gana netikėtai: „Sudiew, bučiuoju ir spaudžiu. Ilgu Ilgu Ilgu Jusu vaikas Kostas Petrauskas“.¹⁷ Nepaisant to, kad rašančiojo statusas kardinaliai pasikeitė – jis dabar Žemaitės dukros vyras, jos žentas, tą liudija ir parašas „Jusu vaikas“, tačiau laiško pabaigos intonacija išlaiko užuominas į ankstesnįjį intymų mylimųjų santykį.

Rankraštyne saugomas ir dar vienas įdomus dokumentas – 1912 metų spalio 23 dieną Žemaitės rašytas laiškas Konstantinui Petrauskui, kuris nėra skelbtas Žemaitės „Raštų“ VI tome 1957 metais. Tačiau yra iššifruotas laiško tekstas, mašinraštis, kurio viršuje pieštuku prirašyta: „draudžiama [skelbti?]“. Taigi kyla klausimas, kuo ypatingas šis Žemaitės laiškas, kodėl jis nebuvo paskelbtas, kai

¹⁴Tamošaitis, M. *Skausmingas praregėjimas: lietuvių rašytojai Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2014, p. 89.

¹⁵Ten pat, p. 92–93.

¹⁶Ten pat, p. 94.

¹⁷Juzės Petrauskienės ir Konstantino Petrausko laišakai, 1921 m. spalio 30 d. Šifras F3-189.

buvo publikuojami visi rašytojos laišakai, adresuoti Konstantinui Petrauskui? Galima spėti, kad svarbiausia priežastis, kodėl uždrausta ši tekstą skelbti viešai – laiške išryškėjantis pavydas. Žemaitė rašo: „Pasistatyk save mano vietoje... Koksai smagumas ir koksai smūgis širdžiai matyti, jog kita paveržia meilužio širdį ir glamonėja, meilinas ir visa meilą išlieja ir... ir...<...> Girdžiu, ką atsakysi: „Nors ir vedęs tamstos nepamesiu, mylėjau ir paskui mylėsiu.“ Ne, ne! mano brangusis! Niekaip ne! Nesusiplėšysi į šmotelius, neišlaidysi širdį gabalais į kelias dalis. Man bus nedrąsu prie Jūsų nosį kaišioti... o ir Tamstos pačios jaučiu, jog negalėsiu mylėti, dargi nesijutus galima išlįsti kaip yla iš maišo ir pasirodyti su ta nelaiminga meile, kam man to reikėjo, kam?“¹⁸ Iš laiško aiškėja, kad Žemaitė pasiekė gandas apie spėjamas jos mylimojo Konstantino vedybas. Tekstas netgi leistų spėti, kad mylimosios jausmus pakurstė pats Konstantinas, pranešdamas Žemaitėi, tuo metu gyvenančiai Vilniuje, apie savo ketinimus tuoktis, gal net žodžiu nupasakodamas mylimosios išvaizdą. Žemaitė rašo: „Iš gražumo man patinka, verta Petrausko. Nežinau, kas ji iš profesijos. Spėju ant dviejų: gal Anielytė, kad sakai šviesiaplaukė [...]“¹⁹. Kiti laišakai Petrauskui, nors nėra išlikę jo laišku, leidžia suprasti, kad pavydo jausmai kamavo abu susirašinėtojus, t. y. ir Petrauskas nuogaštavo, kad didmiestyje atsidūrusią mylimąją gali paveržti kitas vyras. Neatmestina hipotezė, kad mylimosios pavydas buvo pakurstytas tyčia, pranešus apie fiktyvias vestuves. Iš laiško aiškėja, kad galbūt mylimųjų buvo kalbėta, kad net ir sukūrus Petrauskui šeimą, jų ryšys nenutrūktų. Be galbūt VI tomo rengėjus išgąsdinusio atvirai rodomo pavydo jausmo, šiame laiške galime aptikti ir Žemaitės išsakomą modernią, dviejų mylimųjų lygybe paremtą santuokos viziją: „Kam negalėdamas jos gerbti, godoti ir žemiau savęs laikydamas, nori jai laimę suteikti visiškai apie savo laimę negalvodamas? Kaip jai gali suteikti jos nemylėdamas ir netrokšdamas jos meilės pasiekti?/ Už tarnaitę, už vergę paimti, pririšti, o paskui kaip žydas kumelę pasikinkyti ir važnyčioti. [...] Imdamas už draugę, turi ją gerbti, godoti, jos geras puses pažinti, pasvarstyti, kurių daugiau – gerų ar blogų, nes be blogų nerasi nė vieno gyvo žmogaus, bet meilė, tikra, širdies meilė ne gražumo užtikrina visas blogas ydas, o tankiai ir visiškai pataiso.“

Žemaitė, užgniauzdama sukilusį pavydą, imasi gerokai jaunesnį už save vyrą pamokyti, kokie turi būti tikrieji santuokos motyvai, kad mylimuosius turi sieti pagarbus, rūpesčiu vienas kitu paremtas, santykis. Toks ryšys, jos manymu, net gali pakeisti kitą žmogų. Nepaisant į paviršių iškilusios konfliktinės situacijos, laiškas Petrauskui užbaigiamas tradiciškai: „buč! buč! myl, myl, myl!/ Naikink mano grometas tuoj perskaitęs, būtinai naikink!“²⁰.

Apžvelgus tik keletą įdomesnių Žemaitės archyve aptiktų radinių aiškėja, kad nors didžioji dalis šios autorės tekstų jau publikuoti, tačiau nuodugnus archyvinės medžiagos studijavimas gali atskleisti intriguojančių Žemaitės rankraštinio paveldo publikavimo istorijos faktų, naujų rašytojos biografijos momentų.

¹⁸Laiškas Konstantinui Petrauskui, 1912 m. spalio 23 d. Šifras F3-149.

¹⁹Ten pat.

²⁰Ten pat.

Moteriškumo samprata Žemaitės prozoje

Feministinės kritikos formos yra tokios įvairios ir skirtingos, kad ši kritika pagrįstai vadinama ne feminizmu, o *feminizmais*¹. Tai ir kritinis domėjimasis moters savastimi kaip vyriškosios kultūros išpopuliarinta idėja (plg. Simone de Beauvoir frazė: moteris kitokia nei vyrai, nes ją taip *sukonstravo* vyrai), ir vadinamoji ginocentrinė kritika, sutelkta į moterų kūrybą (tirianti moterų kūrybos stilistiką, tematiką, vaizdinius, literatūrinę tradiciją), ir marksistinė (Lillian Robinson), ir psichoanalitinė feministinė kritika (dėmesinga specifinei moteriškai rašysenai, *écriture féminine*). Pluralistiniame feministinės kritikos lauke skleidžiasi ir filosofinis feminizmas, kurio siekis – aiškintis literatūroje glūdinčią filosofinę moteriškumo sampratą.

Žemaitės feminizmas tyrinėtas įvairiais aspektais. Šiame straipsnyje ieškoma atsakymo į klausimą, kokia moteriškumo samprata matyti Žemaitės prozoje. Tokį klausimą galima formuluoti ir žvelgiant iš fenomenologinės perspektyvos: kokią moteriškumo sąmonę skaitytojui atveria Žemaitės tekstai? Klausimas susijęs ir su realizmo estetika: realizmas iš esmės siekė ne kopijuoti tikrovės paviršių, o aiškintis jos gelmę, klausti, *kas iš tiesų yra tikroji tikrovė*, akcentuoti tikrovės išsprūstamumą, problemišumą. Tikrovės egzistavimu neabejota, bet moderniai ir įtaigiai formuluota adekvačios realybės suvokimo problema. Moteriškumo tikrovė Žemaitės tekstuose nevienalytė, ji turi paviršių ir gelmę.

Ryški Žemaitės prozos žymė – moterų solidarumas, seserystės tema, feministiškai motyvuojamas priešinimasis patriarchatui. Vilniuje parašyto apsakymo „Ponas Zigmantas“ veikėja Myliutė, „mecenato pono Zigmanto“ žmona, deklaruoja solidarumą savo vyro iki vestuvių suvedžiotoms merginoms: „Tu, mano kūdikis, apipiltas gėrybėmis, apsiaustas patogumais, o tavo tėvo kiti vaikai po prieglaudą, po svieta išmėtyti vargsta; mudu nejučiomis skriaudikais stojamės, paveržėme jiems prigulinią laimę: tu – savo pirmkūnių brolių, o aš – pirmųjų suviliotų meilužių“². Myliutė yra modernėjančio pasaulio atstovė, svajojanti tapti aktore artistinės prigimties sodietė („perspėliojama tėvų, jog reikia imtis rimtai kokio darbo“, ji šaukė: „Nieko nedarysiu, kaip tik stosiu į teatrą, eisiu scenoj lošti, deklamuoti...“³), ir įtaigiausias meilės patirties įvardijimas jai yra aktorius monologas teatre, – kūrinio autorei realistiškai užsimeriant apie daugiau negu vienos tikrovės galimybę, atkreipiant skaitytojo dėmesį į meno realybę, egzistuojančią greta egzistencinės tikrovės.

Realistinėje Žemaitės moterų galerijoje seseriškoji empatija nėra vienintelė paveikslo kūrimo savybė. Žemaitė meniniu mąstymu tyrinėja moters prigimtį, išryškindama ir stipriąsias jos savybes, ir silpnas. (Panaši ir Žemaitės biografinio feminizmo pozicija: aktyviai dalyvaudama pirmajame Lietuvos moterų suvažiavime, vykusiame Kaune 1907 m. spalio 6–7 d., Žemaitė skaitė du pranešimus: ne tik ginantį moterų teises pranešimą „Sodžiaus moterų skriaudos“, bet ir moterų elgesiui reikalavimus keliantį pranešimą „Apie moterų girtuoklystę“.)

Žemaitės prozos moteris – tai ir klatinga žudikė Veronė apsakyme „Velnio vestuvės, velnio ir laidotuvės“, rašytojos pasaulio *barakuda*. Laisva ir sąmoninga valia ištekėjusi už seno nemylimo vyro dėl materialinės naudos, jį nunuodijusi ir išvengusi teismo bausmės („Po pusės metų [...] be teismo, be jokio tardymo parėjo laisva“), kūrinio pabaigoje autorė Veronę palieka laukiančią: „ar neatsitiks kitas tatuliukas“⁴.

¹Robyn, R. Warhol & Diane Price Herndl, eds. *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. Rutgers University Press, 1991.

²Žemaitė. *Raštai*, t. 3. Vilnius: Žara, 2002, p. 387.

³Žemaitė. *Raštai*, t. 3. Vilnius: Žara, 2002, p. 375.

⁴Žemaitė. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Žara, 1995, p. 268.

Subtiliau moters silpnybės atveria apsakymai „Topylis“ (1897 m.), „Sučiuptas velnias“ (1898 m.). Juose moteris suvokiama kaip trokštanti būti adoruojama, kaip toji, kurią liaudies psichologijos frazė apibūdina „mylinti ausimis“. Varijuojamas realizmui būdingas gražbyliaujančio donžuanų, suvedžiojimo žodžiu motyvas, – susijęs su realistų mąstymu apie žodžio galią ir apgaulingo žodžio pavojingumą. „Topylio“ Zosė gėrisi suvedžiotą personažą „žodelių meilumu“ apie jos grožį: „Niekados nepamiršiu, kaip sakė: „Zoselyte, tu mano širdelyte! Už viso pasaulio grožybės tu gražesnė...“⁵. Panašiai apsakyme „Sučiuptas velnias“ Petronėlė gauda komplimentus apie savo grožį, o autorė rodo skaitytojui, kad urėdas sąmoningai vartoja žodžius norėdamas manipuliuoti pašnekove: „O tai tikra žaselė! Vos tik pagyriau tyčiomis jos gražumą, jau tikrai įtikėjo, tariasi dideliai man patikusi... Bet reikia atsargiai elgtis: kokį dar laiką atstu laikytis, o paskui... bus mano viršus“⁶.

Esminis moteriškumo sampratos, kurią atveria Žemaitės proza, aspektas – pastanga harmonizuoti namų erdvę, kurią Žemaitė suvokia ne buitine, o būtiškąja prasme.

Harmonizuoti namų erdvę intensyviai siekia apsakymo „Marti“ (1896 m.) Katrė. Su šia intencija sietinas mįslingasis Katrės atsisveikinimas „Do... va... no... kit!...“: atsiprašoma, kad namų aplinkos paveikti nepavyko. Rašytojos meninis mąstymas realistiškai komplikuoja šios nesėkmės priežastį: kūrinyje nėra „atpirkimo ožio“. Giliausią šio kūrinio interpretaciją yra pateikusi Viktorija Daujotytė, komplikodama nelaimingo likimo priežastį: apsakymo prasmė – ne tamsų ir nevalyvą Vingių pasaulį kritikuojanti didaktika, o filosofinis implikuotos autorės atsidusimas: „Štai koks neteisingas gali būti gyvenimas“⁷. Katrės personažo likimas įtaigiai sukonkretina filosofinę idėją, jog pasaulyje esama blogio, kurio nugalėti nepavyksta. Siekdama paveikti vyrą ir harmonizuoti namų aplinką, fiasko patiria ir apsakymo „Neturėjo geros motinos“ (1895 m.) veikėja.

Sėkmingą moters pastangą kurti namų erdvę atskleidžia apsakymas „Sutkai“ (1897 m.). Pagrindinė šio apsakymo veikėja yra motina Sutkienė. Jos figūra – kūrinio vidinės struktūros centras, susietas su globojančios, ugdančios saulės metafora (kūrinio pradžioje personifikuota pavasario saulė rūpestingai žvelgia į gamtoje besiskleidžiančią gyvybę).

Siužetinę apsakymo struktūrą grindžia dvi kritinės situacijos: komplikuotas marčios Magdelės gimdymas ir karvutės kritimas. Pažvelkime į abi šias situacijas įdėmiau. Kurdama pirmosios (komplikuoto gimdymo) krizės vaizdą, Žemaitė rodo skaitytojui personažų (sūnaus Juozapo, tėvo ir motinos Sutkų) reakcijas. Juozapas ir jo tėvas blaškosi, o motina suvaldo paniką, organizuoja gydytojo atvežimą ir jo laukdama slaugo, meiliai kalbina marčią:

Juozapas, išpuolęs iš trobos, rankas laužydamas, šaukia:

– Jėzus Marija! Nebelauksiu nieko, tučtuojau važiuoju daktaro!

Motina, išsiginusi paskui, verkdamas tarė:

– Ką tu, vaikaiti, padarysi su ta viena kumelėle? Nenorės daktaras nė važiuoti, o dar prieš naktį. Dar ir ratukai tebėra mėšlinuoti...

– Reikia pirma nuplauti, – pridėjo senis.

– O ką aš dabar veiksiu? Patarkit, tetulėliai! – verkė Juozapas. – Bijau Magdelę numarinti!..

– Pone Jėzau, sergėk nuo mirimo! – sušuko tėvas. – Bėk į sodą, be negausi kame arklius?

– Niekai, – tarė motina, – visų arkliai ganykloje, naktis užaina; kadai kadės bus, o čia reikia spėriai.

Verčiau lėk į dvarą, apkabink ponios kojas – ji pasigailės, nusiųs arklius. Bėda man, kad aš pati negaliu bėgti: bijau čia prastoti. Žinau, kad tuojau išmelsčiau...

– Tu, motin, būk prie ligonio, o tu, Juozai, greitesnis, bėk skubinas, – liepė tėvas. – Neišgąsdink ponios, ir pats netruk!.. Pasiimk kepurę! – užsikosėjęs šaukė Juozui, nes iš paskubos buvo be kepurės bebėgas.

– Netruk, Juozeli, netruk, – prikalbinėjo motina, grįždama į vidų.

Bet Juozapas nebegirdėjo, nes jau per pusvarsnį buvo ant dvaro nulėkęs.

Motina, žengdama per slenkstį, jau Magdelei kalbėjo:

⁵Žemaitė. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Žara, 1995, p. 108.

⁶Žemaitė. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Žara, 1995, p. 209–210.

⁷Daujotytė, V. *Moteriškoji literatūros epistema*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1991, p. 22.

– Juozas išbėgo į dvarą... prašys ponios ir parveš daktarą, pagelbės tave, mano pupelė.⁸

Motina žino, ką šioje situacijoje reikia konkrečiai (būtinai atvežti gydytoją) ir nedelsiant daryti („spėriai“), jaučia savo galią valdyti situaciją. Ji „žino“, kad išprašytų iš ponios arklius („Žinau, kad tuojau išmelsčiau“), ir suorganizavus gydytojo pagalbą visa baigsis gerai („parveš“, „pagelbės“). Ir marti Magdelė suvokia, kad krizę išsprendžia stipri motinos valia: „Ačiū, mamaite, kad patarei daktarą vežti. Gal dar nepriseis mirti...“ (p. 136). Juozapo tėvo valia parvežti gydytoją nėra tokia stipri kaip motinos: nors jis sako: „Pone Jėzau, sergėk nuo mirimo“ (p. 135), bet vadovaujasi ir rūstaus gyvenimo suformuota kieto pragmatizmo logika: vežti gydytoją brangu, o kam skirta gyventi, tas gyvens: „Kiek kartų man taip buvo, bet daktaro nė sykio nevežiau: kurs augo – užaugo, kurs mirė – numirė, o motina ir šiandien sveika tebėra... Ir čia, man rodos, apsieitų be daktaro, tik truputį kantrybės reikia“ (p. 136). Tačiau tėvo vidiniame monologe girdėti ir „kita vertus“ pozicija, paveikta humanistinio jo žmonos balso: „Biedna vaikas! Ne tėvas, ne motina – neturi prie ko šauktis: mes ir vyras – visa giminė – tie tėvai, tie globėjai... bent pamatys, jog mylim ir tausojam... nors tiek turės už savo darbus ir vargus...“ (p. 136). Kartu tai yra ir krikščioniškoji artimo meilės pozicija, nes tėvas šiame vidiniame monologe mąsto „poteriaudamas“ (p. 136). Prie tėvo Sutkaus vidinio monologo, supinančio dvejetą skirtingų pozicijų (niūrų sodietišką pragmatizmą ir beatodairišką veiklią meilę), autorė derina epizodą, kuriame motina Sutkienė stebi savo vyrą, matydama jį traukiant „ratukus“ priekaištuoja, kodėl jos nekviečia padėti (p. 136–137). Autorė atskleidžia motinos Sutkienės meilę vyrui per konkrečias dėmesingumo jam detales, teigdama autentišką veiklią meilę kaip esminę poveikio kitam formą.

Kita kritinė situacija Sutkų šeimą ištinka kritus karvutei. Magdelė sielvartauja, jos gailisi („karvelė“ buvusi „tokia gera“, „tokia [...] linksma“) ir būgštuoja dėl mažamečio sūnaus: „Jonukėlis kur dings be pienelio?“ (p. 135). Tėvas Sutkus turi susitaupęs pinigų ir galėtų juos duoti vaikams, bet abejoja. Motinai įkalbinėjant atiduoti pinigus karvei pirkti („Argi tau negaila to kūdikėlio?! Argi tavo širdis akmuo?“ p. 145), jos vyro balsas netgi dera su apsakymo „Marti“ senojo Vingio balsu: tėvas Sutkus pragmatiškai akcentuoja marčios kraitį: „O ko vaikas ženijosi pliką mergą? Ko neveizėjo, kad turėtų šį tą. Būtų beturįs skatiko“ (p. 144). Motina kontrargumentuoja pateikdama kitokią vertybių gradaciją: svarbiau ne kraitis, o marčios charakteris: „Su dalia parėjusi būtų mus žodžiais bevarstanti, o ant šios ką išrasi? Turbūt, kad už mus visus daugiau dirba ir visus lenkia...“ (p. 144).

Tėvas Sutkus pinigus atiduoda vaikams, o autorė rodo skaitytojui, kad motina Sutkienė ne primeta vyrui savo valią (padėti vaikams), bet tarsi apsakymo saulė ugdo, globoja vyro savastyje glūdinį humanizmą (šiuo atveju sukonkretintą kaip norą padėti vaikams). Ji tai daro sąmoningai, suprasdama, kad jei vyras pasisakė turintis susitaupęs pinigų, tai turi ir puoselėtiną norą, kovojančią su pragmatišku „kytrumu“, pinigus atiduoti (apsirūpinimą ateičiai, laidotuvėms, paaukoti gelbstint vargo ištiktus artimuosius čia ir dabar): „Kam pasisakei turįs, jei nenori duoti?“ (p. 144).

Motinos Sutkienės meilė žmonėms yra stipriai paveikusi jos sūnaus Juozapo būdą. Juozapas ir Magdelė vienas kitą pamilo ne tuo pat metu: Magdelė – jiedviem susitikus pirmąkart, kai Juozapas ją rūpestingai paglobojo pervesdamas per lieptą, neleides bristi per patvinsią Dubysą. O Juozapas į Magdelę dėmesį atkreipė vėliau, dvaro talkoje. Per lieptą jis būtų pervedęs kiekvieną merginą – jis taip pasiūgė iš vidinio imperatyvo padėti artimajam (su nuoširdžiu rūpesčiu piktindamasis: „Tai protas! Ir kaip tu čia būtumei perbridusi? Jei bent stačiai į aną pasaulį“, p. 132). Magdelei papasakojus apie pirmąjį judviejų susitikimą, jis tik „truputį mena“ kartą pervedęs per lieptą merginą – kaip ir „Tytuvėnų davatką“, kaip ir „žydą su kromu“ (p. 132–133).

Stiprų mylinčios, guodžiančios, globojančios motinos poveikį sūnaus būdai atskleidžia iškalbinga metonimija „Neverk, širdele“. Išmokęs iš motinos šią frazę, ja Juozapas guodžia savo žmoną Magdelę (p. 143).

Kūrinio pabaigoje Žemaitė kuria namų palaimos idilę: motina Sutkienė yra laiminga sūnaus šeimoje tarp anūkų, mirusių tėvą artimieji brangina, jo ilgisi, viliasi susitikti amžinybėje, kur jis „visų

⁸Žemaitė. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Žara, 1995, p. 135–136. Toliau cituojant iš šio kūrinio tekste nurodomas puslapis.

sulauks ir pasitiks“ (p. 150). Juozapas ir Magdelė rymo po saulės laidos, tamsoje, žvelgdami giliau į save, matydami „savyje mylimųjų paveikslus“ (p. 152), gebėdami kalbėtis tyloje, be žodžių („Ilgas valandas taip sėdėdami, nors nė žodelio į vienas antrą neištarė, vienok labai daug apipasakojo vienas kitam apie savo laimę“, p. 152).

Motina Sutkienė nieko nedaro tobuliau už Katrę ar apsakymo „Neturėjo geros motinos“ veikėją – visos trys moterys siekia panašaus tikslo panašiais būdais. Tai, kad moters tikslas kurti namų palaimą vienu atveju yra efektyvus, kitais atvejais – ne, Žemaitės pasaulyje priklauso nuo „dirvos, kurioje sėjama“ (vartojant biblinį posakį), ar tiesiog nuo „neteisingo gyvenimo“. Pastanga daryti įtaką aplinkiniams ir aplinkai – harmonizuoti būtiškąją namų erdvę – Žemaitės suvokiama kaip pasigėrėtina moteriškumo esmė.

Žemaitė: ta pati ir vis kita

Formuluotė, kuri tinka kiekvienam literatūros klasikui: todėl ir klasikas, kad lieka tapatus, tas pats, bet ir kitas ar kita. Praėjus šimtmečiui, būtinajam klasiko slenksčiui, laikas tai, kas parašyta, ima keisti, transformuoti, formuoti naujas reikšmes ir jų atspalvius. Bet šis procesas vyksta tik kultūros žmonių, skaitytojų ir tyrinėtojų pastangomis. Esame laiko instrumentai, mumis laikas kelia iš praeities tai, kas ne tik lieka, bet ir darosi svarbu šiandien.

Šiuo požiūriu Žemaitės padėtis atrodo išskirtinė. Kuo nors, kuriuo nors savo talento ypatumu ji buvo ir lieka nepatogi. Itin daug kontroversijų kėlė ir kelia tiek bendresnė klerikalizmo kritika, tiek kritiškas žvilgsnis į atskirus kunigus, į prietarus. „Kelionė į Šiluvą“ – ir šiandien kietas riešutas katalikiškai mokyklai. O teksto lygiu perskaityti „Ievą“, interpretuojančią antrąjį Biblijos Pradžios knygos pasakojimą apie žmogaus sukūrimą, Adomo ir Ievos atsiradimą, tikrai nelengva. Adomas jau seniai džiaugęsis gyvenimu, o Dievas daugiau ko kurti jau ir neketinęs. Kam tų moterų? Kokios gyvos ironijos turėjo Žemaitė, kaip perprato tuo metu kylančias moterų ir vyrų lygybės idėjas, kaip rėmė jas, kartu kritiškai ir ironiškai vertindama, drąsiai žvalgydamasi ir po Bibliją, svarbų žmonijos tekstą atkreipdama į savo laiką: kaip gyvena moterys ir vyrai, kaip sugriauna savo gyvenimus ir kaip sunku juos pataisyti. Ir kartu gindama svarbiausią mintį, kad negera žmogui vienam. Dievas prisako Adomui: „Štai sutvėriau tau moterį, vardas jos Ieva, turėsi draugę, nebelysi prie svetimų... mylėk, neapleisk ir kito neprileisk“. Bet nepaklauso Dievo Adomas, o ir Ieva nueina šunkeliais. Kur savo svarbiausiu keliu, savo ciklu „Laimė nutekėjimo“ veda Žemaitė? Ką sako? Ji tvirtina mums, kad svarbiausia žmogaus tvirtovė yra šeima, svarbiausias, nes gimdantis, žmoniją pratęsiantis yra moters ir vyro ryšys. Jį ardo turtas, nelygi moters ir vyro padėtis, menka moralė, socialiniai momentai. Ir ką šiandien matome? Kaip daug kas atsisuka kita puse. Kai Katalikų bažnyčia stoja ginti šeimos, jos problemoms apsvarstyti kviesdama net Vyskupų sinodą, ką mes iš savo klasikų galime pasitelkti tvirtindami šias pozicijas? Žemaitė. Ir jos klasikinius kūrinius: „Marti“, „Petras Kurmelis“, „Sučiuptas velnias“. O labiausiai – „Sutkus“. Atrodo, kad šeima, jos tradicinis, lietuviškas pavidalas Žemaitės apsvarstomas iš visų pusių. Ir meniniais tekstais, ir publicistika, pasisakymais. Šiandien Žemaitė aktuali ir kaip šeimos gynėja.

Ar kultūra nūdien tebėra žmonijai svarbiausia? Ar svarbiausias tebėra menas, meno klasika, jos vertybės? Atrodo, besikeičiantis, dramatiškai ir net tragiškai kintantis globalusis pasaulis turėtų keisti ir atsakymus į šį klausimą. Žmonija stovi prieš išlikimo dilemą. Senasis Europos žemynas – prieš savo tapatybės praradimo grėsmę, bet jos neįmanoma iškelti aukščiau už žmonių gyvybes. Tačiau šitie klausimai dideli ir abstraktūs. Kai kalbame apie tūkstančius bėgančiųjų iš Afrikos į Europą ir jos nepasiekiančius, žūstančius, skęstančius, kalbame apie statistiką. Bet tas vienas sirų berniukas, išmestas ant kranto ir kareivio paimtas ant rankų taip, lyg būtų gyvas, ir jo kojėlės dar su batukais, taip, šis vaizdas mus sukrečia – mes juntame likimą.

Artimu būdu galvojame apie literatūros klasiką, tad ir apie Žemaitę. Ji sukūrė žmogiškųjų likimų galeriją. Taip pat ir vaikų. Rašytojos vaizdiniai, sukurti likimai mums liudija ne tik jos laiką ir erdvę, bet kartu ir mūsų gyvenimus, amžinas žmogaus problemas. Socialiniai santykiai, socialinės, struktūros, socialiniai pokyčiai dabar kyla į pirmą planą. Nei kapitalizmas, nei laisvoji rinka neišsprendžia ir negali išspręsti žmonijos problemų. Kuo pasaulis globalesnis, tuo globalesnės skaudžiosios žmogaus problemos. Afrikos negandos jau yra ir Europos rūpestis, tad ir Lietuvos. Ekologija, – taip, ekologija yra visuotiniausia problema. Galingiausios pasaulio ekonomikos skęsta dūmuose, ekonominiai proveržiai vykdomi nesiskaitant su gamta, su žemės ir dangaus galimybėmis. Ir kaip laiku popiežius Pranciškus paskelbė encikliką „Laudato si“ – apie pasaulio ekologiją visais požiūriais, bendriausia prasme – apie žmogaus ekologiją, apie vidines žmogaus dykumas, didinančias ir žemės dykras.

Nėra perdėta išstarti – mūsų Žemaitė buvo žymi ekologė, nepaprasto jautrumo sociologė ir etnopsichologė, bendriausia prasme – lygių neturinti gyvenimo tyrėja ir gyvenimo malonės teigėja. Į čia, į šitą tašką, ir telktini dabartiniai klasikės tyrimai, nepažeidžiant paties jautriausio dalyko – subtilaus jos kalbos meno. Žemaitė visa darė kalbos būdu, kalbėdama ir rašydama. Ji matė gyvenimą, sugebėjo prabilti iš to, ką matė, pajėgė bendrinti ir tiesioginėmis ištaromis, ir vaizdais, metaforomis.

Jei Žemaitė yra stebuklas, kaip teigė Donatas Sauka, klasikės suvokimui davęs esminį postūmį, tai ir tam stebuklui suvokti reikia stiprios jutimo, matymo būsenos, empatijos. Tokio įspūdžio, kurį patyrė dar jauna Sofija Kymantaitė, ištarusi, kad Žemaitės talentas „yra dviejose jos ypatybėse: *reginčios* akys ir *mokančios* kalbėti lūpos. Tam, kurs tą gyvenimą piešia, svarbiausia yra *reginčių* akių dovana“¹. Matančios akys ir kalbančios lūpos. Matyti, vadinasi, galėti ir pasakyti. Pasakyti taip, kad tai, kas išarta, taptų matoma ir kitiems. Regima per kalbą lyg per permatomą stiklą. Taip punktyriškai ir lietuvių estetikoje rodėsi fenomenologinės įžvalgos.

Kas mus šiandien labiausiai trikdo, kai galvojame apie Žemaitę mokykloje, netgi studijuodami filologiją? Kad Žemaitė tik kaimo rašytoja, jos interesai kaimo ir neperžengia. O tas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios kaimas – tik skurdas, berniai, menki buitiniai konfliktai. Taip, Žemaitės siužetai, vaizduojamos tikrovės apmatai – iš kaimo gyvenimo. Bet gyvenimas visur ir visada yra gyvenimas, visur iškyla tos pačios universalijos. Šeima, jos problemos yra universalija. Ir meilė – didžioji žmogaus pasija. Ir gamta. Ir neteisybės, žmogaus patiriamos, kartais ir neįveikiamos, pražudančios. Žemaitės kūrybos problemos universalumo lygmeniu artimos tam, kas buvo svarbu ir to laiko Europos literatūrai, ėjusiai realistinio vaizdavimo vaga. Dramos, kurios kyla broliams nepasidalijant žemės, vedybomis pažeidus prigimtinių širdies balsą, argumentu pasirinkus turtą. Iliuzijos dėl geresnio gyvenimo, kurioms nelemta išsipildyti. Šviesesnės ateities troškimas. Panieka silpnesniam, galiausiai atsikusiant kitu galu. Žema žmogaus dvasinė savivoka ir atvirksčiai – tarsi netikėtai, iš augti neskatinančios aplinkos išskylančios šviesios prigimtys. Gamta – kaip amžinoji žmogaus gyvenimo ir išgyvenimo sąlyga, kaip dvasinės savasties fonas, kaip kamertonas. O dar giliau – kaip seniausių apeigų, ritualų atoskambis. Iš kur tai? Kaip tai? Žemaitė sugrąžina mus prie savo tautos vis dar atpažįstamų siužetinių paviršių, bet kreipia ir prie giliųjų išteklių. Rašytoją iškėlė prigimtinė lietuvių kultūra, jos gamtiškumas ir kalbiškumas, jos socialinis jautrumas. Žemaitė prigimtinai lietuvių kultūrai suteikė aukštumą, kurią galime pajusti, jei tik pajėgiame giliau reflektuoti. Žemaitė skatina mus labiau pasitikėti savimi, savo prigimtimi – iš jos kūrybos suvokiame, kad kaip etnosas dar turime išteklių kūrybiškumui, tad galime tikėtis, kad ir dabartyje, ir ateityje lietuvių kūrybinės galios skleisis pagal savojo laiko programas.

Apsakymu „Sutkai“ klasikė pabandė duoti balsą gėriui, sukurti sunkaus, bet sunkumą meile, susiklausymu, šeimos, savųjų saugojimo pastangomis pagrįstą gyvenimo modelį. Savitoji Žemaitės prasmė – sunku, varginga, pilna nepriteklių, išbandymų, bet gyventi gera, labai gera; taip gera, kad ir gražu. Žemaitė pradėjo „Sutkus“ kūniškai (savita kūno sintaksė), myluodama pasaulį, spinduliuojantį šilumą, gyvybę, taikumą, susiklausymą. „Pavasarelis. Visur gražu ramu“. *Pavasarelis* – laikas, kai žmogus gyvena intensyviausiai, labiausiai jausdamas *kosmoso žemę*. Į prasivėrusį žemės glėbį, šildomą saulės, „Sutkų“ pradžioje įvedami *du žmogeliai* – jaunas vyras ir jauna moteris. Jie yra kelyje; suartinti *liepto*, žino kelionę ir jos baigtį: „Eikim, sutems mudu“. Gyvenimo, paties mažiausio, varganiausio, kosmosas: viskas atsiliepia ir į viską atsiliepiama. Gyventi taip, kad toliau (vaikais ir vaikų vaikais) suktųsi su saulės sukimusi sukabintas gyvojo gyvenimo ratas. Kad ir *temstant* (ne tik vakarui, bet ir gyvenimui) prasmė neapleistų, o patikliai leistųsi ant pavargusių rankų.

„Sutkus“ Žemaitė sukūrė kaip ekologiško, *tausojančio gyvenimo* modelį. *Tausojantis gyvenimas* šiandien tėra likusi vienintelė alternatyva. Ji turi prieš mūsų be saiko vartojančias akis skleistis iš gamtos, didžiosios mokytojos. Žemaitės gamtos aprašymai skirti ne gamtai vaizduoti, jie ir nėra tik gamtos vaizdai. Jie liudija pirminius vyksmus – taupius, empatiškus, vienas kitą palaikančius,

¹Čiurlionienė-Kymantaitė, S. *Raštai*, t. 4. Vilnius, 1998, p. 209.

vienas kito gyvybę skatinančius, galiausiai maloningai gražius, lyg turinčius ryšį su aukščiausia, nepasakoma Malone, išsiskakančia kalba: fonetika, morfologija, sintakse. Žemaitė pirmoji lietuvių prozoje parašo vieno žodžio sakinį. Parašo ir atsidūsta, ir tas atodūsis išlieka intonacijoje. „Pavasarielis. Visur gražu ramu“. Jau galima tęsti: „Saulelė netoli laidos lėdviau jau bešildo, lengviau jau bešviečia“. Dabarties žmogus nebemoka ištarti šito tausojančio, saugomo ir saugančio žodžio: *pavasarielis, saulelė* – juk kokia nušvitusi, kokią dermę savyje jaučianti turi būti žmogaus siela, kad justų, sakytų: *pavasarielis, saulelė*. Toliau – *lapeliai, žolelės, pumpurėliai, veideliai, žabarėliai, eglelės, kelelis, takeliai, šapeliai...*

Tik harmoniją patiriantis žmogus skaudžiai jaučia pasaulio nedermes, aukštesnės tvarkos ardymą. Iš čia – Žemaitės kritiškumas. „Sutkai“ parašyti 1897 metais. Po penkerių metų – 1902-aisiais, – „Prie dvaro“, kurį galime suvokti kaip *socialinės kritikos* kūrinį. Ne tik neišvengiamai antagonistinių dvaro ir kaimo santykių, bet ir socialinės žmonių bendruomenės nedermės, kylančios iš skirtingų prigimčių. Apsakymo gamtinis fonas – *tamsiai miglotas*. „Saulės spinduliai neprasimušė ligi žemės, bet aukščiau miglos šviesdami, raitėsi padangėse, o ant žemės žmonės vaikščiojo kaip po debesis“. Nėra to pasaulio skaidrumo kaip „Sutkuose“. Du veikėjai – Juozapas Cinokas, toks išsiskiriantis iš kitų („maž už visą bažnyčią per visą galvą aukštesnis“), tikintis teisybe ir *karaliumi*, kaip paskutine teisybės instancija, pasiryžęs iki jo nueiti (iš tiesų – pasakos herojus, įdomi transformacija). Jo priešingybė – kaimynas Vincentas Baltaragis: suktas, savanaudis intrigantas, sugebantis manipuliuoti Juozapo patiklumu ir ambicijomis. Kur tokie žmonės kaip Baltaragis įgyja galios veikti, gyvenimo sanklodos suardomos. Dvaras, žinia, ne pyragai, tai lietuvių literatūrai žinoma nuo Donelaičio. Kur gyvenama vien siekiant naudos, ten žmonės gali tik kentėti (dvaro ponias apie piemenę, ponas apie *ordinarščikus*, negaunančius ir uždirbtos duonos). Bet dvaras yra, jo senasis savininkas, keisdamas dvarvietę, su valstiečiais elgėsi žmoniškai, apsikeitimas žemėmis buvo įvykdytas teisiniais būdais, ir miškas (medės, kuriose kaimas nori ganyti) yra pono, tad tas siūlomas kontraktas, atidirbimas už ganiavą, lyg ir teisėtas, tad susitarti būtų galima, jei ne suktasis Baltaragis, norintis gauti naudos ir nesusitepti rankų. Juozapas Cinokas – galiausiai graudus teisybės ieškotojas, aukštas, į kuprą susimetęs, rankos ilgos, o kojos didelės, „kas jo pėdas ant šlapios žemės arba sniege užėjo, tuojau pažino, jog čia Juozapas ejęs“. Buvęs caro kareivis, nevedęs, gyvenęs su brolio šeima: „...viskas pasibaigė tuo, jog Juozapas, naginėmis apsiavęs, terbelę pasibraukęs, lazdelę į rankas pasiėmęs, persižegnojęs – išbraukė į Šiaulius“. Teisybės ieškoti. Toks iškyla valstietiškojo, lietuviškojo donkichotizmo paveikslas. Tikinčio, kad teisybė yra ir kad yra jos galutinė instancija – karalius, nes jis egzistuoja pasakose.

Baltaragio apibūdinimai – vis iš žmonių, iš liaudies kalbos, vadinasi, žmonės įgudę vienas kitą perprasti. Bet visad pasitaiko lyg į kokias kito pinkles pakliūvančių. Ne dvaro ir kaimo santykiai yra šio apsakymo centre, o socialiniai kaimo žmonių vaidmenys – literatūra pratęsia tautosakos darbą: mokykitės vienas kitą atpažinti, nebūkit akli ir kurti. Tarkitės, kur galima susitarti, nes „mušęs pešęs, grašio prašo“, „pakara dangų, upara peklą“ (maždaug: ramumo, palankumo ir piktumo, užsispyrimo priešprieša). Nebūtinai *kas rankoje, tas kaktoje*. Susivaldyk, pagalvok. Baltaragio tautosakiniai apibūdinimai: „Tas Baltaragis – tai velnio neštas ir pamestas“, „...su liežuvium moka apmesti ir atauti“. Toks, kurio reikia vengti. Bet dar geriau – perprasti, neįkliūti į pinkles.

Suvokti gyvenimą kaip veikimą, aplinkybių keitimą, bent lengvinimą sąmoningomis pastangomis. Žemaitės socialinis veiklumas, aktyvumas kilo iš kritiškumo, bet kartu ir iš užuojautos. Iš laiško Konstantinui Petrauskui Pirmojo pasaulinio karo metais (1914 m. rugsėjo 14 d.): „Pasižiūrėjus į sužeistuosius, pasišnekėjus su pabėgėliais, visos mūsų nelaimės ir vargas šešėlis tik prieš jų nelaimes ir skausmus – nė sulyginti. <...>. Aš dabar turiu darbo, lakstymo ir galvosūkio su žmonėmis pabėgėliais, kurių kas kartas daugiau užplūsta; rodos, jau rašiau, kad uždėjo man priedermę rūpintis pabėgėlių maistu; pinigų šiam sykiui yra sumesti keli šimtukai, kaip ilgai tais penėsime žmones, vaikus, nežinia,

galima ir maisto jiems pritrūkti. Visaip reikia pagalvoti. O čia dar vienam įtinki, kitam ne, visa ko reikia išgirsti“²

Žemaitė žinojo ir tai: visiems neįtiksi. Bet turi daryti, ką manai esant reikalinga.

Gamta, žemė, rūsti gyvenimo praktika, jausmai, – taip susidaro pirminiai Žemaitės siužetai, kuriuose veikia ir *žemės vabalai*. 1908 m. pavasarį rašytoja lankėsi dailės parodoje Vilniuje. Rūpinosi, kad daug ko nesuprato. „Čiurlionio ciklai tokie nepermanomi, tokie ypatingi... aukštos minties. Gal jo artizmas ir didelis, bet ne žemės vabalams, o gal tik man nesuprantami“, – guodėsi laiške sūnui Antanui³. Iškalbus atvejis – privačiame laiške, tarp privačių rūpesčių, įsipina esmingas pranešimas: iš didžiojo XX a. pradžios lietuvių meno lauko, kuriame turėjo susitikti savaiminė, prigimtinės kultūros išauginta žodžio materija ir modernioji kūrybos dvasia, sklindanti ir iš pasaulio. Žemaitė sprendė esminį XX a. pradžios lietuvių kultūrai klausimą – savaiminės, metaforiškai *žemės vabalų* kultūros ir modernių aspiracijų meno susitikimą, persiėmimą vieno kitu. Tarsi įėjo į būtinąją kūrybos raidos lauką – neužmirštant savasties žengti į priekį, bandyti suvokti, kas yra M. K. Čiurlionis. Žemaitė jį interpretuoja – tai ženklas. XXI a. pradžioje, po šimtmečio, situacija lyg pasikartojo: jau Žemaitės kūrybą imama jausti kaip tai, ko negalima palikti, apleisti, ką būtina suvokti, tarsi perimti. Visa, ką pasiekėme, perėmėme ir iš modernesnio pasaulio, tartum palenkėme prie Žemaitės. Šią problemą, o gal tiksliau poreikį, juto Juozas Aputis ir Sigitas Geda, pasiekę aukštą kūrybingumo lygį. Kol esi žemai arba jei ir lieki pažemėj, to negali matyti nei jausti. S. Geda vis grįždavo prie Žemaitės: „Vasarėj ajero šnektoj“ (jau ir rizikingai) apibendrino: „Jeigu mokytojai neįdiegė meilės Žemaitėi – blogi, niekam tikę mokytojai. Jie nemyli nieko. Nei savo kalbos, nei savo močiūčių, nei nieko, visiškai nieko pasauly. Nemeilė Žemaitėi yra meilės stygius iš viso“ . Po kelių puslapių lyg pratęsė: „Dar apie Žemaitę. Ta moteris turėjo būti pilna keisto švytėjimo. Iš niekur nieko tokių dalykų nebūna. Mokytos panelės rašo iš „mandrumo“, iš dykos duonos, bet iš kur tiek šviesos nemokyta žmoguje? Iš karto turėčiau padaryti išlygą – mano motina irgi buvo nemokyta... O švytėjimas buvo beribis“⁴ . Taip, Žemaitė padeda mums išlaikyti ryšius su savaisiais, labiausiai – su savosiomis, su močiutėmis, motinomis, pajusti jų švytėjimą atmintyje. Toldami nuo jos, tolstame ir nuo savosios genties, ypač nuo moteriškosios jos linijos.

Juozo Apučio esė „Žemaitė. Gysločio paradoksas“ (1998 m.) yra tekstas, kuris turėtų įsikirsti į mūsų kultūrinę atmintį, įsikirsti suinteresuoto balso tikrumu: „Ir vis tiek – kai tyčia ar netyčia perbėgame Žemaitės kūrybos puslapius, pajuntame kažį kokį keistą jausmą. Toji kūryba mus, rodos, sukrečia. Kuo? Realybės reljefais, žodžio vaizdingumu, labai gyva gamta? Be abejo, taip. Bet Žemaitės fenomenas slepia ir dar vieną momentą: jos kūryboje uždaryta išskirtinė energija, atsiradusi iš labai tikro, gal iš tikrųjų vienintelio asmenybės pasireiškimo varianto: iš tikrovės žodžiais sukurti savąją, žemaitiškąją. Dar vienas dalykas, iki pat šių dienų tebelydintis Žemaitės fenomeną, yra jos socialinė kilmė, jos, nors ir ne muzikės, bet vis tiek paprastos kaimo moters susivokimas ir užsispyrimas savyje slypinčią energiją suvartyti tik į kūrybą, tik į rašymą. Tai ne šiaip atsitiktiniai rašymai, tai pašaukimas, Aukščiausiojo nuoroda, tai ilgesys, galimas dalykas, susijęs ir su stipriai meilei linkusia moters širdimi. Apie tai visada pagalvoji, kai Ušnėnuose lankaisi P. Višinskio muziejuje ir kai įsižiūri į nepaprastai gražias Žemaitės rankas“⁵ . Taip, nuotraukose – nepaprastai gražios Žemaitės rankos, tas ypatingasis grožis, kylantis iš prigimties gilumo, iš pašaukimo aukštumo. J. Aputis pirmasis pajuto ryšį tarp stipriai (ir iki pat senatvės) mylėti galinčios, pajėgiančios Julijos širdies ir prasiveržusios kūrybinės energijos. Tik prabildama ji jau sugebėdavo užkariauti visų širdis, jos ramume jautei karštą jėgą, – liudijo S. Kymantaitė. Jos prisiminimas iš Vincui Kudirkai skirto vakaro, kuriame kalbėjo keturios moterys: „Žemaitė – su savo neatskiriama skepetaite ant galvos, rami, nusiteikusi, jaučianti savo svorį, bet kukli

²Ten pat, p. 328.

³Ten pat, p. 167.

⁴Geda, S. *Vasarė ajero šneka: dienoraščiai ir tyrinėjimai*. Vilnius: Vaga, 2008, p. 252, 256.

⁵Aputis, J. *Maži atsakymai į didelius klausimus*. Vilnius: Alma littera, 2006, p.162–163.

– sako... sako... savo žemu balsu, kalba žemaitiškai. Ir visi žiūri, klausosi. Visi tie, kurie daug daugiau „mokslių išėję“, jaučia viena, – kad jokie mokslai neišmokys taip kalbėti, kaip ji štai kalba“⁶. Tokio kalbėjimo savimi šaknys prigimtyje, prigimtis kalba, rodosi, skleidžiasi, savin suimdama visa, kas patirta, patiriama.

⁶Čiurlionienė-Kymantaitė, S. *Raštai*, t. 3. Vilnius: Vaga, 1988, p. 206.

Lietuvos moterų emancipacijos ištakos: su meile artimui ir Tėvynei

Sociologas Anthony Giddensas teigia, jog „moterys, norinčios ne vien šeimyninio gyvenimo, kiekvieną kartą, žengdamos iš namų, asmeniškumą paverčia politika. Kadangi moterys vis dažniau žengia iš namų, jos prisideda prie emancipacijos proceso“¹.

Moterų emancipacija – tai ne tik kova už politines ir pilietines teises, bet ir siekis šviesti bei šviestis, užsiimti labdara ir kita tautai naudinga veikla. XIX a. pirmoje pusėje moterys pradėjo dalyvauti visuomeninėje veikloje ir tuo ėmė griauti visuomenėje nusistovėjusius stereotipus. Pagal tradicinį vaidmenų paskirstymo modelį visuomeninė veikla (valsčius, turgus, kaimo susirinkimai) priklausė vyrams, kur jie reprezentavo šeimą, o moterims – tik namai. XIX a. antroje pusėje moterys ėmė priešintis lyčių vaidmenų stereotipams ir reikalauti teisingumo, lygybės ir galimybės dalyvauti visuomeninėje veikloje.

Pasak Dalios Leinartės, visuomenėje, vyraujant tradiciniam moters vaidmens suvokimui, moterims reikėjo pasipriešinti lyčių vaidmenų stereotipams ir siekti įsitvirtinti vyriškoje vertybių hierarchijoje, nes sociologijos požiūriu tapatybė yra ne tik socialiai įgyjama, bet ir socialiai transformuojama².

Vakarų Europoje moterų emancipacija plėtojosi skirtingai: drąsiausiai veikė sufražistės XIX a. viduryje Anglijoje, organizuoti moterų judėjimai panašiu metu kilo Norvegijoje, Danijoje, Švedijoje. Lietuvos moterims prisijungti prie Vakarų Europoje prasidėjusio moterų emancipacijos judėjimo labiausiai trukdė carinės Rusijos administracijos suvaržymai bei išsilavinimo stoka. Kita vertus, lietuvėms artimiausias pavyzdys buvo Lenkijos moterys. Lenkės, nuo XIX a. vidurio įsitraukusios į tautinį judėjimą, mokė vaikus lenkų kalbos, tautinių tradicijų. Lietuvių moterų emancipacija prasidėjo XIX a. pabaigoje kartu su tautiniu judėjimu, kurio lyderiai *varpininkai* matė būtinumą moteris šviesti, kad jos galėtų dalyvauti tautinėje veikloje.

Pasak istorikės Virginijos Jurėnienės, *varpininkai* pirmieji pastebėjo visuomenėje prasidėjusius pokyčius. Nors ir vadino lietuves „tamsiomis, užaušusiomis ir pilnomis prietarų“, tačiau suvokė, kad moterys yra reikalingos bendram darbui. Nuo 1890 m. *varpininkai* spaudoje pradėjo įrodinėti visuomenei, jog būtina šviesti moteris, nes jos, suvokusios tautinės tapatybės klausimus, galėtų dalyvauti tautiniame judėjime³.

Nemažos įtakos lietuvių moterų emancipacijai turėjo Rusijos moterys, kurios nuo 1855 m. ėmė maištauti prieš „šėimos despotizmą“ nusikirpdamos trumpai plaukus, rūkydamos viešose vietose, nešiodamos mėlynus akinius arba kelnes. Pramonės raida taip pat įnešė pokyčių – moterys ėmė dirbti pramonės įmonėse, nors ir tapo mažiausiai apmokamomis darbuotojomis.

Lietuvoje vienos pirmųjų į visuomeninę veiklą ir tautinį judėjimą įsitraukė bajoraitės, baigusios gimnazijas ir įvairius aukštuosius kursus. Jos platino uždraustą spaudą, organizavo slaptų mokyklų veiklą, gabių, bet neturtingų mokinių šelpimą, kovojo už katalikiškų bažnyčių išsaugojimą Lietuvoje, įsijungė į politinių partijų veiklą. Dalis moterų bajorių kartu su vyrais dalyvavo 1830 m. ir 1863 m. sukilimuose. Protestuodamos prieš carinės administracijos vykdomą rusinimo politiką, moterys aktyviai dirbo slaptosiose daraktorių mokyklose. Istoriko Vytauto Merkio skaičiavimu, Vilniaus ir Kauno gubernijose jos sudarė net 63,75 proc. visų daraktorių⁴.

¹Giddens, A. *Modernybė ir asmens tapatumas. Asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje*. Vilnius, 2000, p. 275.

²Marcinkevičienė, D. Netipinės šeimos XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje. *Darbai ir dienos* 1 (10), 1995, p. 59.

³Jurėnienė, V. *Lietuvos moterų judėjimas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pirmoje pusėje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, p. 32.

⁴Merkys, V. *Lietuvių valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius, 1982, p. 37.

Nepaisydamos lietuviškos spaudos draudimo labiau apsišvietusios moterys ėmė aktyviau reikštis spaudoje. Ypač daug rašė Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Ona Pleirytė-Puidienė, Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana, Sofija Pšibiliauskienė-Lazdynų Pelėda, Julija Žymantienė-Žemaitė. 1899–1901 m. Joniškėlyje, G. Petkevičaitės tėvo gydytojo Jono Leono Petkevičiaus namuose, vyko lietuvių inteligentų pasitarimai, kuriuose buvo svarstomi nacionalinio judėjimo taktikos klausimai. Juose dalyvaudavo *varpininkai* bei visuomenėje pripažintos moterys: G. Petkevičaitė, Žemaitė, S. Pšibiliauskienė-Lazdynų Pelėda. 1890 m. G. Petkevičaitė-Bitė įkūrė pirmąją labdaros organizaciją „Žiburėlis“, kurios tikslas – mokyti ir šelpti gabius vaikus. Jos bičiulė, visada palaikiusi Gabrielės pažangias idėjas, J. Žymantienė-Žemaitė rašė: „Petkevičaitė ėmė galvoti kaip norint gelbėti tuos nelaimingus vaikelius, trokštančius mokslo, <...> ėmusi mėginti aptiektoje nuo interesantų aukas tam tikslui rinkti“⁵. Vincas Kudirka taip pat labai džiaugėsi „Žiburėlio“ veikla, įžvelgė akivaizdžią labai svarbios moterų visuomeninės veiklos pradžią.

Pasak V. Jurėnienės, XX a. pradžioje Vilniaus ir Kauno gubernijose veikė dar 11 lietuvių, lenkių, žydžių ir rusių moterų draugijų, globojusių neturtingus vaikus, našlaičius, ligonius. Dar daugiau galimybių moterims veikti atsirado panaikinus spaudos draudimą. 1905 m. gruodį Felicija Bortkevičienė pradėjo leisti pirmąjį po spaudos draudimo laikraštį „Lietuvos ūkininkas“. Moterų emancipaciją ir savo būties apmąstymus skatino lietuvių rašytojų kūriniai. Žemaitė viena pirmųjų leido savo kūrinių herojėms, net ir paprastoms samdinėms, turėti ir išsakyti savo nuomonę. Tokiu būdu jos kūryba į patriarchalinę visuomenę atnešė naujų idėjų, nors rašytoja tik realistiškai atvaizdavo, fotografiškai perteikė realaus gyvenimo paveikslus. Vis tik Žemaitė, parodydama moterų daromas klaidas, moralinį nuosmukį, atvėrė joms naujų galimybių, kurias siejo su jų pačių aktyvėjimu, sąmonėjimu, raginimu skaityti, šviestis, mąstyti. Rašytoja kvietė moteris ieškoti alternatyvų materialiniu sandėriu paremtai santuokai, siekti laimės asmeniniame gyvenime.

Kaip kitaip dar anuomet pasireiškė moterų meilė artimajam ir Tėvynei? Iki pat 1905 m. F. Bortkevičienės namai buvo ne tik Vilniaus lietuvių inteligentų susibūrimų ir tautinio judėjimo, bet ir neorganizuoto moterų judėjimo centras. 1904–1905 m. Emilija Vileišienė, Sofija Smetonienė, Marija Šlapelienė, Ona Brazauskaitė, Bronislava Biržiškienė, F. Kasperskienė rinkdavosi į susirinkimus pas F. Bortkevičienę aptarti visuomeninės ir moterų veiklos problemų⁶.

Lietuvės 1905 m. rugsėjo 22–23 d. Vilniuje sukvietė moterų susirinkimą ir įsteigė Lietuvos moterų susivienijimą, kuris rinko ir platinė lietuvišką literatūrą, kovojo su prostitucija ir prietarais, propagavo mokslą ir blaivybę, steigė moterims mokyklas. Visuomenė domėjosi moterų veikla, spaudoje pasirodė straipsnių, reikalaujančių joms leisti dalyvauti įstatymų leidyboje ir administracijoje, siūlyta suteikti rinkimų teisę. Tokias mintis nusverdavo mėginimai atitraukti moteris nuo politinės ir visuomeninės veiklos nurodant, jog pirmiausia jos turi būti doros motinos ir moterys, dirbti tik tuos darbus, kuriems reikia kruopštumo ir kantrybės.

Dar vienas esminis įvykis, liudijantis apie Lietuvos moterų emancipacijos progresą – 1907 m. rugsėjo 23–24 d. Kauno miesto teatre įvykęs pirmasis moterų suvažiavimas. Į jį buvo pakviestos įžymios visuomenės veikėjos, rašytojos: G. Petkevičaitė-Bitė (pirmininkė), S. Kymantaitė-Čiurlionienė (vicepirmininkė), O. Pleirytė-Puidienė (sekretorė), J. Žymantienė-Žemaitė, M. Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana (vicepirmininkė). 350 jo dalyvių per dvi dienas išklusė referatus pedagogikos, moterų savišvietos, namų ūkio tvarkymo, sodžiaus moterų būklės klausimais. Suvažiavime išryškėjo skirtingų socialinių sluoksnių moterų veikla bei siekiai. Išsilavinusios aukštuomenės moterys dirbo kultūrinį, švietimo, politinio sąmoninimo darbą. Viduriniajam sluoksniui priklausiusios miestietės kėlė ekonominio ir ūkinio savarankiškumo bei abiejų lyčių lygiateisiškumo klausimus. Darbininkės ir kaimo

⁵Žemaitė. *Raštai*, t. 5: *Žiburėlis*. Vilnius, 1957, p. 522.

⁶Jurėnienė, V. *Lietuvos moterų judėjimas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pirmoje pusėje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, p. 40.

moterys siekė išsivaduoti iš vyrų priespaudos, įgyti teisių, mokytis gimtąja kalba, uždrausti prekiauti alkoholiu.

Suvažiavime J. Žymantienė-Žemaitė taip pat skaitė referatą „Sodžiaus mergaičių skriaudos“, kuriame teigė, kad neturtingos mergaitės jau dešimties metų amžiaus išeina svetur arba vaikų auklėti, arba gyvulių ganyti, o jomis niekas nesirūpina. Ji sakė: „Sodietės vienu žodžiu vergės tėvų, vergės vyrų, ant galo vergės ir sūnų... Reikėtų būtinai pasirūpinti koku nors būdu šiek tiek sulyginti teises moterų-sodiečių su vyrais“⁷.

Uždarydama suvažiavimą G. Petkevičaitė-Bitė pasakė: „Tat su karšta širdimi, su viltimi eikime pirmyn! Atidarėme akis – neužmerkime jų! Nuo tos dienos tegul prasideda mūsų naujas gyvenimas. Pirmyn! Pirmyn! Lietuvos-pilietės!“⁸

Nors suvažiavimu tikėtasi suburti visas moteris, tačiau įvyko priešingai. Moterų judėjimas skilo į pasaulietinį demokratišką ir katalikišką. Šiam skilimui turėjo įtakos griežta Katalikų bažnyčios pozicija – kunigai moterims siūlė savo teisių gynėja pasirinkti religiją, o ne emancipaciją – bedievių prasimanymą.

1910 m. G. Petkevičaitė-Bitė išleido brošiūrą „Moterų klausimu“. Ji rašė: „Tas klausimas užima dabar jau visą pasaulį. Matome daug šalių, kuriose moterė išsikovojo sau pilnas ir lygias su vyrais piliečio teises, bet pas mus Lietuvoje kol kas tas klausimas niekam beveik nerūpi ir mažai kas jį tesupranta. Kunigai pas mus tebeskelbia, jog moteriai nepritinka už bent ką kovoti ir jog moterė tam sutverta, kad prieš visus lenktųsi; šiaip svietiškieji vyrai mato moterų reikalavime sau lygių teisių vien užpuldinėjimus ant savo ypatų“⁹.

Nors labai sunkiai, bet rašytojos ir toliau žadino moterų sąmoningumą. 1911–1913 m. prie laikraščio „Lietuvos ūkininkas“ leistas priedas moterims „Žibutė“ suvaidino svarbų vaidmenį keldamas moterų problemas. „Ieškome teisybės! Reikalaujame žmogaus teisių!“, – taip skambėjo emancipuotų lietuvaikių šūkis.

Pirmasis pasaulinis karas suteikė moterims ne tik sunkiausių išgyvenimų ir kančių, bet ir naujų galimybių įrodyti, kad jos geba pavaduoti į frontą išėjusius vyrus, parodyti imlų protą ir gerą širdį. Jos maitino belaisvius, organizavo sužeistų karių slaugymą, drabužių siuvimą bei aukų nukentėjusiesiems nuo karo, luošiams, sužeistiesiems, likusiesiems be namų rinkimą. Moterys suprato, jog karo sumaištis – ne laikas kelti politinių teisių reikalavimus, tačiau jis paspartino moterų emancipacijos procesą visoje Europoje.

1917 m. kovo 13 d. Peterburge buvo sudaryta Lietuvių Tautos Taryba, kurios nutarimai skelbė, jog sulyginamos moterų ir vyrų politinės bei pilietinės teisės. Tačiau džiaugtis buvo per anksti. Po pusmečio į 1917 m. rugsėjo 18–22 d. posėdžiavusių Vilniaus konferenciją, kur buvo renkama Lietuvos Taryba arba projektuojamos nepriklausomos Lietuvos valdžia, moterys nebuvo pakviestos. Prie nepriklausomos Lietuvos kūrimo procesų vyrai moterų neprileido, todėl nė vienos moters nerasime ir Lietuvos Tarybos narių, pasirašiusių Nepriklausomybės aktą, sąrašė, Pirmosios Lietuvos Respublikos ministrų kabinetuose.

Vis tik kai ką moterims pavyko laimėti. Svarbus laimėjimas – 1919 m. lapkričio 20 d. moterims suteikta rinkimų teisė. Į Steigiamąjį Seimą kandidatavo 869 vyrai ir 30 moterų, kurios sudarė 11 proc. kandidatų¹⁰. 8 moterys buvo išrinktos Seimo narėmis, o G. Petkevičaitė-Bitė ir F. Bortkevičienė 1926 m. birželio 7 d. pirmą kartą Lietuvos istorijoje buvo iškeltos kandidatėmis į prezidento postą. Deja, moteris prezidentė anuomet dar buvo tolima vizija, realybe virtusi tik 2009 metais.

Visus 22 Pirmosios Lietuvos Respublikos metus moterys, negalėdamos dalyvauti politiniame gyvenime, tiesiogiai užimdamos aukštus postus valstybės tarnyboje, rado kitą išeitį. Jos steigė

⁷J. Žymantienės-Žemaitės referato ištraukos. *Naujoji vaidilutė* (9), 1937, p. 393.

⁸Suvažiavimas, įrašytas aukso raidėmis. *Naujoji vaidilutė* (9), 1937, p. 393.

⁹Petkevičaitė, G. *Apie moterų klausimą*. Vilnius, 1910, p. 3.

¹⁰Jurėnienė, V. *Lietuvos moterų judėjimas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pirmoje pusėje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, p. 93.

visuomenines organizacijas, kurių nuveikti darbai sveikatos, socialinio aprūpinimo, švietimo ir kitose srityse šiandien prilygtų dešimčių departamentų ir kitų valstybinių institucijų darbui. Šiuos darbus moterys dirbo savo iniciatyva ir be jokio užmokesčio.

Moterų pasiryžimą kovoti už savo teises skatino kovingi Didžiosios Lietuvos moterų teisių gynėjos G. Petkevičaitės-Bitės žodžiai. 1911 m. laikraštyje „Žibutė“ ji kvietė moteris: „Narsia širdimi laužkime tas tvoras, kuriomis senovės papročiai mus, moteris, nuo pasaulio atskyrė ir išėjusios iš to mūsų dvasios kalėjimo, neškime tam pasauliui šviesą, širdį, tobulumą!“¹¹.

¹¹Petkevičaitė-Bitė, G. Sveikos, Sesės, susilaukusios savo laikraštėlio. *Žibutė* 20 (1), 1911 01, p. 1.

Žemaitės archyvas Maironio lietuvių literatūros muziejuje

Julijos Žymantienės-Žemaitės (1845–1921) rinkinio eksponatai pradėti kaupti labai anksti. Gal net nuo 1940 metų, kai pirmasis muziejaus vedėjas Bernardas Brazdžionis nusprendė rinkti medžiagą apie visus rašytojus, ne tik apie Maironį. Pavyzdžiui, knygos „Dvi moteri. Kaip kas išmano, taip save gano“ (Tilžė. 1904 m.) senasis inventorinis numeris – tik 174. Pati muziejaus pradžia. Gavimo metai nežinomi.

Žemaitės archyve saugoma apie 600 eksponatų, daugiau nei pusę sudaro knygos. Daugiausia sukaupta pokariu. Sovietmečiu rašytoja buvo populiari, sulaukė monografijų: Juozo Jasaičio „Žemaitė: gyvenimo ir kūrybos apybraiža“ (1972 m.), Kazio Umbraso „Žemaitė: biografija ir kūrybos ištakos“ (1975 m.), Adolfo Sprindžio „Žemaitė“ (1988 m.) ir naujų leidimų: Donato Saukos „Žemaitės stebuklas“ (1988 m.) ir Janinos Žekaitės „Žemaitės kūryba“ (1991 m.).

Archyve turime retų vertingų plonučių knygų, išleistų spaudos draudimo metu Tilžėje ir pasirašytų Žemaitės slapyvardžiu: „Paveikslai“ (1899 m.), „Sodžiaus vaizdeliai“ (1903 m.), „Kunigo naudą velniai gauda“ (1903 m.), „Mobilizacijos pasekmės“ (1905 m.) ir kitų.

Yra ir nedidelių knygelių, pasirašytų slapyvardžiu Dvi Moteri (Žemaitė rašė kartu su Gabriele Petkevičaitė-Bite): „Velnias spąstuose“ (Tilžė. 1902 m.), „Kaip kas išmano, taip save gano“ (Tilžė. 1904 m.), „Parduotoji laimė“ (Vilnius. 1905 m.), „Litvomanai“ (Tilžė. 1905 m.).

Žemaitė labai gerbė G. Petkevičaitę-Bitę, visada palaikė jos pažangias idėjas. Abi rašytojos supažindino Povilas Višinskis ir prikalbino kartu rašyti komedijas. „O tas Višinskis, begalinį gabumą, kaip mes sakome, talentą, turėjo išrasti, suuosti rašytojus, paraginti prie darbo visuomenės labui“¹, – žavėjosi Žemaitė jaunuoju altruistu. Senatvėje rašytoja padovanojo Povilo Višinskio dukrai savo „Raštų“ tomą su įrašu: „Marytei Višinskaitei/ Žemaitė spalio 22–1921“.²

Vertinga archyvo dalis – 14 rankraščių, kurie gauti 1965 m. Daugiausia tai atskiri lapeliai, kūrinių ar straipsnių nuotrupos. Žemaitės rankraščiai pribraukti, rašyta didelėmis raidėmis, raštas nelabai dailus, sunku lyginti su Vinco Kudirkos dailiaisiais raštais.

Ilgiausias Žemaitės rankraštis – apsakymas „Baudžiovos naktis“, rašytas juodu rašalu ant languoto, pageltusio popieriaus abiejose pusėse (12 lapų). Pirmame apsakymo puslapyje po pavadinimu smulkiomis raidėmis užrašyta: „Parašė B.“ (tai G. Petkevičaitės-Bitės slapyvardis), paskutiniame: „iš darbininkų kalendoriaus 1907 m.“ – nurodoma, kur buvo publikuotas.

Atrodytų, kad Žemaitė perrašė G. Petkevičaitės-Bitės apsakymą – juk 1907 m. Julija Žymantienė gyveno Puziniškio dvarelyje. Bet po dešimties metų J. Žymantienei viešint JAV, šis apsakymas Žemaitės slapyvardžiu buvo publikuotas Amerikos lietuvių laikraštyje „Naujoji Gadynė“.

Neaišku, kas šio apsakymo autorė. Gal Žemaitė prisidėjo pasakodama, o gal tai bendra autorystė. Juk pasakojimų apie baudžiovos žiaurumus Žemaitė prisiklausė vaikystėje ir jaunystėje tarnaudama kambarine Džiuginėnų dvare pas dvarininkus Gorskius. Čia Julija Beniuševičiūtė ir sutiko būsimą vyrą eigulį Lauryną Žymantą, kuris „mokėjo gerai pasakoti apie savo jaunystės dienelių patyrimus. Jis buvo muziko baudžiauninko sūnus ir mažas atimtas nuo tėvų į dvarą, kur jo tėvai buvo prirašyti ir ėję lažą“³. Minėtas apsakymas vėliau publikuotas Žemaitės „Raštų“ IV tome (Vilnius, 1957 m.) ir G. Petkevičaitės-Bitės „Raštų“ I tome (Vilnius, 1966 m.).

Kūrinyje „Baudžiovos naktis“ minimas Mūšos tvenkinys ir Pamūšos sodžius. Apsakymas baises kaip siaubo filmas: ruduo, vėtra, tamsa. Skurdi baudžiauninko troba, kukli vakarienė, veikėjai: Jonas, jauna žmona ir motina kalba apie žiaurią dvarininkę, mirusį jos vyrą. Pavargęs Jonas užmiega,

¹Žemaitė. *Raštai*, t. 3: *Trupiniai, surinkti iš spaudos užgynimo laikų*. Vilnius, 2002, p. 239.

²Žemaitės raštai. *Apsakymėliai*, t.1. Vilnius, 1914.

³Žemaitė. *Autobiografija*. Vilnius, 1996, p. 59.

jaunamartė lopo jo švarką, motina meldžiasi. Naktį ponias kviečia Joną į dvarą, įsako atkasti mirusį jos vyrą ir numauti brangų žiedą. Jeigu iki ryto neatnešias, užplaksianti rykštėmis jo mylimą žmoną. Jonas įvykdo paliepiamą, bet paskui išprotėja.

Maironio lietuvių literatūros muziejuje saugome tris nedidelius rankraščius: kalbų, straipsnių apie moterų padėtį juodraščių fragmentus. Žemaitė daug rašė ir kalbėjo apie skaudžias moterų problemas. Pirmajame Lietuvos moterų suvažiavime, kuris vyko 1907 m. Kaune, rašytoja skaitė referatą „Sodžiaus mergaičių skriaudos“.

Viename rankraštyje (be pradžios ir pabaigos, rašytas pieštuku) pasakojama apie sunkią merginos, tarnaujančios pas ūkininką, dalią: „...ant apskritų metų turi tenai darbuotis be skyriaus darbo. <...> Vasarą pažadinta saulei tekant turi išvirti pusrytį, apsišluoti, apsilvalyti, pašerti kiaules, pamilžti karves, apie 7–8 valandą pareina vyrai nuo darbo iš lauko, turi talkauti praustis, paduoti pusrytį, prie kurio susirenka visi šeimynykščiai ir vaikai <...> pavalgius stalą nuvalyti, indus sumazgoti, ir skubina ruošti prie darbo laukuose...“ Rašytoja gerai žinojo, kokius sunkumus patiria moterys: „Kam kas niežti, tas kasosi, o kam kas skauda, tas dejuoja. Pagal to priežodžio ir man kaipo moterei skaudu dabartinis moterų padėjimas“, – rašė Žemaitė kitame lapelyje.

Saugome keletą trumpų kūrybinių rankraščių: apsakymėlį „Apie vėjus“, apsakymo „Piemenukai“ rankraštį be pabaigos, kūrinio „Ponas ir gaspadorius“ juodraščio fragmentą, po kelis sakinius iš „Autobiografijos“ ir iš kūrinio „Kelionė į Ameriką“.

Turime tris originalias fotografijas iš Žemaitės viešnagės Amerikoje. Apie vieną, kurioje rašytoja įamžinta su bičiuliais Aleksandra ir Andriumi Bulotais Amerikoje 1916 m., pakalbėsime daugiau.

Su teisininku A. Bulota Žemaitę Vilniuje supažindino G. Petkevičaitė-Bitė. A. Bulotienė, rusė sibirietė, išvertė porą Žemaitės apsakymų į rusų kalbą. 1916 m. rašytoja, norėdama padėti vargstantiems tautiečiams, su Bulotų šeima išvyko rinkti aukų į Ameriką. Ji lankė lietuvių kolonijas, pasakojo apie pabėgėlių vargus. „Ištisus metus baldėmės po Ameriką, aplankėme daugiau negu šimtą miestelių, miestų, lietuvių kolonijų“, – rašė kūrinyje „Svetur“⁴. Visur nuoširdžiai sutiko tautiečiai ir aukojo pinigus. Laiškuose rašytoja minėjo, kad surinko 30 tūkstančių dolerių, kuriuos persiuntė į Lietuvą nukentėjusiesiems nuo karo. Fotografiją su savo ir Bulotų autografais dovanodavo aukotojams už jų dosnumą.

Gyvendama Čikagoje pas sūnų Antaną, Žemaitė susidraugavo su aktore Une Babickaite, jos vėliau susirašinėjo. Saugome rašytojos ir aktorės fotografiją, darytą Čikagoje 1920 m., kurią muziejui padovanojo Marija Macijauskienė. Šioje nuotraukoje Unė apsirengusi baltai, su skrybėle, Žemaitė – apsigobusi skarele. Amžininkai dažnai mini, kad rašytoja rengėsi valstietišškai, kukliai. Kitoje fotografijoje, kurią gavome iš E. Kvedarausko, Žemaitę su trimis jaunesnėmis bičiulėmis įamžino Viljamas Neidhartas iš Milvokio (JAV).

Turime ir Žemaitės laidotuvių fotografijų. Rašytoją primena keli jos asmeniniai daiktai: balta skarelė, rankinukas, elegantiška pirštinaite, batukai, daili odinė pinigine, gauta iš A. Mažylienės. Ją moteriai dovanavo Žemaitės duktė, atsidėkodama už pagalbą laidojant motiną.

Muziejaus fonduose yra keli dailininkų M. Cvirkienės, R. Kalpoko ir J. Janulio tapyti Žemaitės portretai. Archyve galime rasti dailininko A. Kučo iliustracijų Žemaitės apsakymams „Petras Kurmelis“ ir „Martis“, dailininkės Albinos Makūnaitės iliustracijų apsakymui „Kaip Jonelis raides pažino“.

⁴Žemaitė. *Raštai*, t. 4. Vilnius, 2004, p.184.

Šiuolaikinės mokyklos ir Žemaitės dialogas: iš poreikio ar iš paliepimo?

Paliepimas – ne kas kita, o bendrojo ugdymo programose numatytas literatūrinio ugdymo turinys, kurį mokytojas per tam skirtą laiką turi išskleisti mokiniams. Vienų rašytojų kūrybą privaloma nagrinėti, kitų kūrinius galima rinktis pagal mokytojo ar mokinių poreikį bei skonį. Iš esmės nė vienas rašytojas nėra, kaip dažnai sakoma, „išmestas“ iš mokyklos.

Poreikis – vidinė mokytojo nuostata, įsipareigojimas perteikti mokiniams tai, kas reikšmingiausia, vertingiausia. Joks *paliepimas* nebus tinkamai įgyvendintas, jeigu mokytojas nejaus *poreikio*.

Svarstant literatūros programas kaskart kyla didelės diskusijos, su kokia literatūra mokiniai turi būti supažindinami. Vieni mano, kad mokiniai privalo skaityti klasiką, kiti – dabartinę literatūrą, atseit klasika mokiniams sunkiai suprantama, be to, ten vaizduojamas vien kaimas, tretį siūlo būtinai skaityti Nacionalinės kultūros ir meno premijos laureatus, nes ši premija – kokybės ženklas. Vieni nori, kad mokiniai skaitytų Lietuvos literatūrą, kiti priekaištauja, kad iš mokyklos beveik išguita visuotinė literatūra. Štai kalbininkas Arnoldas Piročkinas, vertindamas dabartinę vidurinio ugdymo programą, „Dialogo“ laikraštyje pareiškia: „Ekstravagantiški J. Savickio apsakymai, kaip ir H. Radausko eilėraščiai, liko pagrindinių lietuvių prozos ir poezijos srautų nuošalėje. Tad šių abiejų modernizmo pirmtakų lietuvių literatūroje kūrybos tikrai neverta privalomai įtraukti į mokyklos programą, kai joje negauna vietos kur kas svaresni rašytojai.“¹ Literatūros mokslininkas Vacys Bagdonavičius „Literatūros ir meno“ žurnale sielojasi, kad ankstesnėje programoje neaptiko Vydūno: „Tiesiog apgailėtina nesusipratimu ar netgi akibrokštu reikėtų laikyti faktą, kad kažkieno ranka buvo pakilusi išbraukti Vydūną iš privalomų mokyklų programų.“² Visa ši požiūrių įvairovė įrodo, kad norai yra labai skirtingi, bet *paliepime* neįmanoma į viską atsižvelgti, nes pamokos yra ribojamos laiko. Be to, perdėm didelis *poreikis* ar *paliepimas* negarantuoja kokybės, o atvirkščiai – dažniausiai pastūmėja į paviršutiniškumą.

Dar viena keistenybė: daugeliui kažkodėl atrodo, kad rašytojas, patekęs į vidurinio ugdymo programą, yra lyg koks pateptasis, o tas, kuris pakliūva į pagrindinio ugdymo programą, – pažemintasis. Tarsi įsivaizduojama, jog 5–10 klasių mokiniams gali būti pateikiama kokia prastesnė ar antraeilė literatūra. Gal toks požiūris ir lėmė, kad šiandien pagrindinėje mokykloje daugiau žaidimų negu mokslo.

Bet kuriuo atveju mokykla buvo ir toliau liks atvirais vartais, leidžiančiais rašytojo knygoms greičiau surasti savo skaitytoją ir suteikiančiais šansą užmegzti su juo dialogą. Rašytojui būti skaitomam ir nagrinėjamam mokykloje reiškia būti žinomam, išlikti skaitytojo atmintyje, todėl turbūt neatsitiktinai kai kurie šiandien kuriantys ir savęs nerandantys mokyklinėse programose rašytojai kandžiai mesteli: „Mokykloje žemas lygis“, – matyt, leisdami suprasti, kad jų kūryba dėl ypač didelės meninės vertės negali būti nustumta į „mokyklinį lygį“ arba bendrojo ugdymo programų sudarytojais ir mokytojais menkai išprusę ir negeba tos vertės įžvelgti.

Na, o kokios šioje „konkurencinėje“ atrankoje Žemaitės pozicijos?

Neginčijamą poziciją ir garantuotą vietą mokyklinėse programose šiai rašytojai dažnai nulemia lytis: kai tik reikalaujama atsvaros vyriškajai literatūrai, Žemaitės kūryba įtraukiama be konkurencijos. Be abejo, literatūros kokybė nuo kūrėjo lyties nepriklauso, bet programų rengėjams yra rekomenduojama atsižvelgti į moterų ir vyrų kūrinių santykį.

¹Piročkinas, A. Subjektyvi, neatsakanti į tautos poreikius. *Dialogas*, 2011 01 27, Nr. 4 (929), p. 11.

²Bagdonavičius, V. Ar Vydūnas – slėpiningas sfinksas? *Literatūra ir menas*, 2013 03 22, Nr. 3419, p. 9.

Pastaruoju metu vidurinio ugdymo programoje privalomųjų autorių sąrašė Žemaitės nėra. Ją siūloma pasirinktinai aptarti kaip vieną iškiliausių asmenybių, reprezentuojančių XIX a. pabaigos – XX a. pradžios laikotarpį, galima rinktis ir kaip konteksto autorę: patariama skaityti „Autobiografiją“, apsakymą „Sutkai“. Kiek yra tokių mokytojų, pasiryžtančių „gaišti“ laiką neprivalomųjų autorių kūrybai, sunku pasakyti, nes mokinių ir tėvų reikalavimas ruošti egzaminams dažniausiai suvaržo visus pasirinkimus.

Ne kartą teko išgirsti nusiskundimų, kad Žemaitės tekstai paseno, mokiniams neįdomūs ir neaktualūs. Pavyzdžiui, kad ir tokią repliką: „Negi mokykloje vis dar reikia skaityti tas *marčias* ir *paskenduoles*? Tada aišku, kodėl mokiniai nenori skaityti knygų.“ Būna priminti, kad Antano Vienuolio „Paskenduolė“ jau neskaitoma ir nenagrinėjama, o Žemaitės biografija ir kūryba kaip privalomoji įtvirtinta pagrindinio ugdymo programoje ir būtent apsakymas „Martė“ siūlomas nagrinėti 9 arba 10 klasėje.

Kalbėdamas apie mūsų klasiką mokykloje, Tomas Venclova susitikime su Vilniaus universiteto lituanistais išsakė mintį, kad Maironio, Vaižganto, Žemaitės ir Donelaičio kūryba jaunimui nutiesia kelius į pasaulinę kultūrą – padeda perskaityti ir pamilti Dantę, Viljamą Šekspyrą. Profesorė Vanda Zaborskaitė viename straipsnyje pabrėžė, kad Žemaitė „be abejonės, yra viena iš simbolinių mūsų kultūros figūrų: vargo moteris, pakilusi iš aplinkos tamsumo, ėmusi šviesti sodietį, žadinti jo žmogiškąjį, tautinį ir pilietinį orumą. <...> Reikia išsiugdyti mokytojų, kurie suprastų ir mylėtų Žemaitę, mokėtų ją dėstyti, padaryti suprantamą dabarties moksleiviams, o ne mesti ją iš mokyklų“³. Galima pritarti profesorės minčiai, kad reikia išsiugdyti mokytojų, bet kas juos turėtų ugdyti? Universitetai tokios atsakomybės greičiausiai neprisiims, nes jie orientuojasi į universalumą, o ne į mokyklinę programą. Ar neatsitiks panašiai, kaip viename laiške Povilui Višinskiui guodėsi pati Žemaitė: „Nesumanau, iš kur ištraukti tą mokytoją... gaila, pavėlavome su tuo užmanymu, o čia laikas gaišinasi, vaikai išsižioję laukia.“⁴ Taigi, kokios reikšmės keliu į pasaulinę literatūrą taps ir ar apskritai taps Žemaitės kūryba, laikas parodys. Branginant jį, būna dalintis patirtimi.

Žemaitės „Marčią“ arba „Petrą Kurmeli“ prasmingiausia skaityti ir nagrinėti po dainuojamosios tautosakos. Susipažinę su lietuvių liaudies dainose atskleistais martelės ir anytėlės, šešurėlio santykiais, mokiniai lengvai suvoks Katrės dalią Vingių namuose. Siekiant priartinti Žemaitę, derėtų jos tekstą klasėje skaityti garsiai, tuomet kur kas ryškiau atsiveria žodžių magija, lengviau suvokti problematiką, pajauti veikėjo charakterio spalvingumą, čia pat galima išsiaiškinti mokiniams nesuprantamus dalykus. Naudinga pasižiūrėti ir aptarti televizijos spektaklį „Martė“, režisuotą Kazimieros Kymantaitės, galima pasiūlyti ir Juozo Saboliaus filmą „Petras Kurmelis“ – abu jie lengvai pasiekiami LRT mediatekoje.

Nesinorėtų sutikti su priekaištu, kad Žemaitės kūryboje keliamos problemos paseno. Nors ir kaip būtų gaila, žmonių įpročiai nuo Žemaitės laikų mažai pasikeitė. Argi šiandien negirtuokliaujama, nesituokiama iš išskaičiavimo, o šeimose išnyko abejingumas, barniai, smurtas? Mokiniai praeities ir dabarties aktualijų sąlytį lengvai pastebi.

Akcentuotinas Žemaitės pilietiškumas, atsidavimas Lietuvos švietimui. Pavyzdžiui, jos mintys, išsakytos Leonui Radzevičiui 1921 m. Bruklina rašytame laiške, rodo domėjimąsi Lietuvos politiniu gyvenimu, raginimą prisiišti atsakomybę už valstybės ateitį: „...Visi, kas tik man parašo, skundžiasi ant stokos prasilavinusių ir teisingų žmonių. O per tai puola valdžios autoritetas liaudies ir darbininkų akyse. Darbo begalės susitvarkymui šalies. Palikti visą darbą atžagareivių rankose – piliečių prasikaltimas, o atsakančių tam darbui žmonių iš nieko nesutversi. Bet kiekvienas susipratęs lietuvis turi savo trigrašį pridėti. Ne žvangantį trigrašį, bet savo sąžinės ir savo smegenų produktą. <...>

³Zaborskaitė, V. *Dar kartą apie Vincą Kudirką*. Prieiga internetu: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-12-07-vanda-zaborskaite-dar-karta-apie-vinca-kudirka/54279> Žiūrėta 2015 09 14

⁴Žemaitė. *Raštai*, t. 6. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 151.

Pirmasis pradėk, muškis į krūtinę ir pasakyk: „Aš galiu, aš patarnausiu tėvynei, aš turiu spėkos ir apšvietos užtektinai sąžiningam darbui.“⁵

Vertėtų pasvarstyti, ar tikslinga sakyti, kad Žemaitė pradėjo rašyti būdama sena. Ši pikantiška klišė tokia gaji, tarsi būtų esminis rašytojos biografijos faktas. Pirmąjį apsakymą Žemaitė parašė eidama 49-uosius metus, bet viename laiške Povilui Višinskiui yra užsiminusi, kad lenkiškai rašinėjo ir anksčiau – eilėraščius, dienoraštį. Meilę knygoms Žemaitė jautė visada, rašytojus ypač gerbė ir jais žavėjosi, kaip pati rašo, norėtų „kožną pamatyti ir pašnekėti“. Deja, literatūrinį pasaulį keliems dešimtmečiams užgožė gruoblėta kasdienybė – reikėjo rūpintis šeima, namų ūkiu: „...įkritau į „laimės“, augo po kits kito vargai, skausmai ir ašaros; mažai kuomet įkrito į nagus kokia knyga, tuomet nors ant valandos užmaršino visas nelaimės.“⁶ Vėliau atvirksčiai – būtent ši kasdienybė virto medžiaga talentui atsiskleisti: turinys mezgėsi iš patirties, o kūrybinis įkvėpimas leido ją išraiškiai perteikti, paversti įtaigiu meniniu pasakojimu. Sugrįžusi į literatūrinį pasaulį, Žemaitė įrodė, kad kūrybiniam proveržiui nėra laiko ribų, jeigu žmogus paklūsta pašaukimui, randa vidinių jėgų ir noro ryžtingai keisti savo gyvenimą.

Vilniuje eidamas Gedimino prospektu kaskart matau Žemaitės paminklą – sėdi ji skvere medžių pavėsyje, sudėjusi ant knygos savo aristokratiškas rankas (vienoje 1897 m. nuotraukoje tos rankos atrodo kaip iš Antonio van Deiko (Anthony van Dyck) paveikslo). Ir vis pagalvoju: ar Žemaitė dar kalbina praeivius kaip rašytoja, švietimo puoselėtoja, rūpestinga nukentėjusiųjų nuo Pirmojo pasaulinio karo globėja, aštrialiežuvė visuomenės negerovių kritikė, ar jau atrodo tik skarota, kietai sučiauptomis lūpomis etnografinė bobutė iš Žemaitijos? Daug reikšmingų rašytojos gyvenimo įvykių nutekėjo Vilniuje, net Lukiškių kalėjimo duonos už žodžio laisvę paragavo. O kiek meilės jausmų „ant popieriaus išlieta“ savo „mylimajam vaikeliui“ Konstantinui Petrauskui. Gyventi Vilniuje Žemaitė patiko, iškart pasinėrė į kultūrinių renginių sukūrį: „Smagu Vilniuje: vis šiokios tokios pramonėlės, pasiriejame, pasijuokiamo. Vis spektakliai, vis koncertai, kad ne lietuviški, tai lenkiški, galime smagiai laiką praleisti.“⁷ Šalia to skurdas: žiūrėk, „balakoniukas“ susidėvėjo, batai prakiuro, reikia pinigų ir buto nuomai, kurui, maistui, laiške K. Petrauskui brūkšteli: „...turbūt reikės mesti Vilnių, bet kur dingti? Užnėnų bijau – tenai mirtis manęs laukia.“⁸ Vis dėlto Vilniaus nemetė – sugebėjo išsiversti ir aktyviai tęsė švietėjišką veiklą. Taigi norėtuši tikėti, kad šiandieninė mokykla bent jau iš *poreikio* šviesti išugdys mokinių, gebančių matyti Vilniaus skvere ne bežadę skulptūrą, o liudijančią Žemaitės indėlį tiek į Vilniaus, tiek ir į visos Lietuvos kultūrą.

⁵Žemaitė, archyvinė medžiaga, atsiminimai, straipsniai. *Literatūra ir kalba*, XII knyga. Vilnius: Vaga, 1972, p.143.

⁶Žemaitė. *Raštai*, t. 6. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 47.

⁷Ten pat, p. 242.

⁸Ten pat, p. 220.

Ironija Žemaitės dramaturgijoje

Rašytojos Gabrielės Petkevičaitės-Bitės žodžiais, Žemaitė į gyvenimą žiūrėjo „liūdnam ironizuodama, taip sakant, šypsojosi pro giliai sieloje paslėptas ašaras.“¹ Juoką pro ašaras akcentavo ir Žemaitės literatūrinis mokytojas Povilas Višinskis, rekomendavęs studijuoti Europos klasikų kūrybą, kurią, kaip liudija laišakai, rašytoja įdėmiai skaitė ir komentavo. Tokios užuominos apie Žemaitės vaizduojamojo pasaulio specifiką – liūdnam ironiją – tapo šio tyrimo pretekstu.

Siekdama išsiaiškinti, kokia būtent yra Žemaitės ironija, daugiausia remiuosi Roberto Stantonio tipologija, kuris taip apibrėžė ironiją: „ironija, apimanti siužetą ar situaciją, remiasi iš esmės tokiais kontrastais: tarp regimybės ir tikrovės, veikėjo intencijų ir jo veiksmų, lūkesčių ir to, kas iš tikrųjų įvyksta.“² Šis literatūros tyrinėtojas išskyrė dramatinę ironiją, įvardindamas tris jos pakopas: instaliaciją, eksploataciją ir rezoliuciją. Pasak mokslininko, dramatinė ironija padeda atskleisti prasminius neatitikimus: vienaip pasaulį pažįsta personažai, visai kitaip – auditorija, kuriai suteikiama daugiau informacijos apie vyksmo plėtotę. Instaliacija: tai informacijos suteikimas, eksploatacija – šios informacijos skleidimasis didinant smalsumą, galiausiai, rezoliucija – parodymas, kuo visa baigiasi. Šią dramatinę ironiją Toronto universiteto profesorė Catherine Grisė dar vadina kognityvine ironija, nes ji sietina su tam tikru pažinimo procesu.³ Ironijos, kaip santykio strategijos apibrėžtis, ypač svarbi kitos Toronto universiteto profesorės Lindos Hutcheon teoriniame veikale „Ironijos ašmenys“ („Irony’s Edge“). Duodama labai gerai žinomą psichologams pavyzdį, kur tame pačiame piešinyje-rebuse galime pamatyti kiškio ir anties galvą, tyrinėtoja nurodo, kad ironiškoji prasmė yra kažkas judraus, nefiksuoto. Kita analogija – muzika: kai grojamos dvi natos, išgaunama trečioji. Literatūroje „grojant“ dviem semantinėmis natomis gimsta dar viena – ironiškoji prasmė.⁴

Taigi įdomu pasigilinti, kaip Žemaitė dvigubina/ daugina prasminius dėmenis, sukurdamą ironiškos žiūros lauką. Galima pastebėti, kad rašytoja visuose savo draminiuose kūriniuose yra linkusi į „juoką pro ašaras“. Vis dėlto vienuose ironiškas santykis atsiskleidžia stipriau, labiau įsitraukiama į žaidimą galimais teksto suvokimo kodais.

Būtų tikslinga išskirti porą svarbių intencijų, dėl kurių Žemaitė siekia atskleisti prasminius prieštaravimus: tai šeimos santykių dramos ir kritiškas požiūris į valdžią. Labai dažnai dramaturgė renkasi apgaulės ir saviapgaulės siužetą, kuriuo demaskuoja tartiufišką moralę, orgonišką patiklumą ir naivumą: galbūt tokios Molière'o papročių komedijų pamokos, galbūt tai tiesiog prigimtinė išmintis. Turto, statuso, valdžios siekis tampa ta varomąja jėga, kuri nepaiso jokių principų. Žvelgdama į visa tai per ironijos prizmę, komediografė šių kreivų veidrodžių pasaulį parodo kaip menką ir apgailėtiną, nusipelnusį vien tik pajuokos.

Ironiškas Žemaitės žvilgsnis komedijoje „Trys mylimos“

Rašytoja kone visuotinai pristatoma kaip „laimės nutekėjimo“ autorė, ir šios temos ji neapleidžia rašydama komedijas. Viena ryškiausių: „Trys mylimos“, parašyta dar XIX a. pabaigoje, 1897–1898 m., paskelbta 1907 m. Ironiškas jau pats pavadinimas, į kurio prieštarumą atkreipė dėmesį šiuolaikinė režisierė Laima Adomaitienė, pervardindama komediją į „Tris mylinčias“.⁵ Vis dėlto manau, kad Žemaitė tokį prasminį kodą rinkosi sąmoningai: pavadinimu „Trys mylimos“ įvardijamas pjesės veikėjų pasaulis, kuris visoms be išimties komedijos moterims sukasi apie „troškiamą

¹Petkevičaitė-Bitė, G. *Raštai*, t. 6: *Laiškai*. Vilnius: Vaga, p. 288.

²Stanton, R. *An Introduction to Fiction*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965, p. 35.

³Grisė, C. Ironie dramatique ou ironie cognitive ? *Neophilologus*, 1990, 74–3, p. 355.

⁴Hutcheon, L. *Irony’s Edge: The Theory and Politics of Irony*. London and New York: Routledge, 1995, p. 60.

⁵2012 m. spektaklis buvo pastatytas Lietuvos rusų dramos teatre.

ir reikalą meilės“.⁶ Pjesės moterys, našlė Kyverienė ir jos dukros Petronėlė ir Domicelė, save suvokia ne tiek kaip mylinčias, bet kaip mylimas. Tai galima pamatyti jau pačioje komedijos pradžioje, kurią tiktų pavadinti instaliacija: skaitytojas/ žiūrovas puikiai žino, kad Liudvikas visoms kalba panašiai – kone tais pačiais žodžiais apie meilę, tačiau veikėjos parodomos kaip to net neįtariančios. Šios dvi prasminės „natos“ Žemaitės panaudojamos kaip galimybė supriešinti iliuziją ir tikrovę, parodyti saviapgaulės stiprumą.

Gera visiems žinomos dramos veiksmas plėtojamas dar labiau stiprinant šį atotrūkį tarp susikurtojo pasaulio ir šaltakraujiškai apskaičiuotos Liudviko apgavystės, kurios niekas neįtaria. Tai jau antroji dramatinės ironijos pakopa: eksploatacija, kai žadinamas skaitytojo/ žiūrovo smalsumas, kaip visa ši tariamų trijų meilių istorija rutuliosis ir koks sprendimas viską išriš. Dramaturgė akivaizdžiai demonstruoja apgaulės mechanizmą, bet ir kartu parodo, kad jis vaizduojamų veikėjų moterų išlieka iki pat pabaigos neatpažintas.

Veiksmo kulminacija ir visa ko išrišimas: scena, kai Domicelė po savus namus ima vaikščioti kaip po svetimus, įtikėjusi, kad jau atvyko į marčias pas Liudviko motiną. Taip iki absurdo sutirštinamas dvigubo pasaulio vaizdas: iliuzinė būtis sukuria galingus fantomus, kad net savi namai atrodo kaip svetimi, o motinos balsas – neatpažįstamas. Žinios apie Liudviką ir jo nučiuptus mokesčių kvitus būtų šios komedijos rezoliucija: viskas baigiasi tuo, kad moterys sužino tiesą apie savo „mylimąjį“, o Liudvikas, priešingai, apsigauja, tikėdamas turįs pinigų. Jo iliuzijų žlugimo skaitytojui/ žiūrovui dramaturgė nerodo, bet praneša motinos komentu: „Skrynioje buvo kitas makelis su kvitomis nuo mokesčių“.⁷

Beje, šioje komedijoje dramaturgė, net ir, rodos, atskleisdama apgaulės scenarijų, nepalieka vienprasmės pabaigos ištarmės. Paskutiniai žodžiai, ištarti našlės Kyverienės, yra tokie: „<...> vis viena beliks ant sprando patėviui“.⁸ Taigi iki pat galo išlaikomas dvigubas prasminis žaidimas: pasirodo, kad žinojimas, jog Liudvikas siekė tik pasinaudoti motinos ir dukterų palankumu, gali tuoj pat virsti nežinojimu, tolimesniu saviapgaulės žaidimu.

Išties komedija „Trys mylimos“ perteikia tai, ką Linda Hutcheon vadina prasminiu judrumu, nepastovumu. Kiti draminiai tekstai, pristatantys apgaulės ir saviapgaulės siužetus: „Pragerti balakonai“, „Piršlybos“, „Mūsų gerasis“, „Stebuklingas daktaras“, „Apsiriko“, „Klebono gospadinė“, vis dėlto yra daugiau pabrėžiantys didaktinę prasmę: šios komedijos vienpusiškesnės, labiau perteikiančios norą demaskuoti ir labai mažai erdvės paliekančios skaitytojui/ žiūrovui, kai „Trijų mylimų“ pasaulis gerokai sudėtingesnis, neduodantis išankstinių atsakymų, provokuojantis: apgavikas tampa apgautuoju, apgautosios – apgavikėmis, „troškimas ir reikalas meilės“ virsta piršlybų farsu, už kurį mokami pinigai. Keista, kad ši komedija, pastatyta režisieriaus Algirdo Latėno 2013 m. Tarmių metams iliustruoti, labiau primena etnografinį vaizdelį: Žemaitė sugebėjo sukurti daugiaprasmią ironišką tekstą, kurio kodus ne taip paprasta iššifruoti.

Dvi santykio su valdžia perspektyvos

Kitas Žemaitės domės akstinas – santykiai su valdžia, kurie ypač ironiškai atskleisti dviejuose draminiuose tekstuose: „Valsčiaus sūdas“ ir „Monologas caro tarno“. Žemaitė šiuose kūriniuose akivaizdžiai kritikuoja teismus ir kariuomenę – svarbiausias valdžios galią įtvirtinančias struktūras, ideologijos įrankius, kurių nebijo pašiepti. Pasak amerikiečių filosofo ir kultūros istoriko Haydeno White'o, „kaip pasaulėžiūros pagrindas ironija yra linkusi išskaidyti bet kokį tikėjimą pozityvios politinės veiklos galimybe“.⁹ Šiam mokslininkui antrina ir ironijos tyrinėtoja Katherina Barbe iš Šiaurės Ilinojaus universiteto: „jau nuo Cicerono laikų ironijos tikslas buvo kritikuoti.“¹⁰

⁶Žemaitė. *Raštai*, t. 6: *Laiškai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 78.

⁷Žemaitė. *Raštai*, t. 5. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 56.

⁸Ten pat, p. 57.

⁹White, H. *Metaistorija. Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, iš anglų kalbos vertė Halina Beresnevičiūtė-Nosálová, Gintautė Lidžiuvienė. Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 46.

¹⁰Barbe, K. *Irony in context*. Amsterdam: J. Benjamins Pub, 1995, p. 48.

Šiuose dviejuose tekstuose kaip tik ir matome, kad ironijos ašmenys yra nukreipti į represinių struktūrų pasaulį, į kurį įmesti personažai linkę jam daugiau ar mažiau pasiduoti. „Valsčiaus sūde“ tai teismo dalyviai, siekiantys veikti valdžią kyšiais ir manipuliavimu reikšmingais vardais. „Monologe caro tarno“ vaizduojamas carui tarnaujantis kareivis, kuris džiaugiasi, kad turi „kambarį, žiburį, šilimą, duoną ir aprėdą kuo puikiausią“.¹¹ Pristatomi žmonės, kurie jau yra prisitaikę prie sistemos, virtę jos dalimi ir kitus smerkiantys už nesupratingumą. Tiek teismo dalyviai, tiek kareivis komedijų pabaigose nė kiek nepasikeičia: dramaturgė visai nesiekia parodyti sąmonės kismo, nedeklaruoja blaivesnio mąstymo galimybes. Kita vertus, prieštaravimai tarp to, kas turėtų būti ir yra, akivaizdžiai intensyvinami: teismas vis labiau atsiskleidžia kaip butaforinis, nieko negalintis spręsti, kareivio personažas leidžia suprasti, kad kariuomenė anaipol nėra ginanti žmones, bet tik siekianti visuomet akiai paklusti įsakymams. Galima atpažinti tą pačią dramatiškąją ironiją su visomis jos pakopomis, tik jau kitoje tematinėje plotmėje.

Pavyzdžiui, komedijoje „Valsčiaus sūdas“, paskelbtoje 1900 m. „Ūkininke“, vaizduojamas carinio valsčiaus teismo procesas: tie, kurie turėtų būti teisėjais, reikalauja kyšių, atsižvelgia į asmenis ir jų socialinę padėtį; kita vertus, jie bijo už save viršesnių ir grasinimas skundu suveikia kaip paskata tariamai geranoriškam gestui sutaikyti gimines – našlę Kuprienę ir jos vyro brolių Kuprį, besitąsančius po teismus dėl kažkada dovanotos kumelės. Auditorija jau pačioje komedijos pradžioje informuojama apie teismo beteisiškumą, lengvą teisėjų paperkamumą. Skaitytojo/ žiūrovo smalsumas auginamas pateikiant vis daugiau detalių apie proceso vyksmą, dar labiau tirštinant spalvas, kol galiausiai viskas tarsi išsisprendžia susitaikymo paktu. Žemaitė nesibijo šaipytis iš kulakovų, krivisovų, starastų ir staršinių, visos tos teismų praktikos, kuri virsta valdžios autoriteto parodija. Iš esmės dramaturgė ironizuoja pačią institucinę veiklą, kuri yra netekusi prasmės, butaforinė. Pavadinime „Valsčiaus sūdas“ pavartota svetimybė – slavizmas „sūdas“ – implikuoja pačios institucijos svetimumą, tokią pačią funkciją turi ir rusiškos pavardės bei pareigybės. Beje, lietuvių kalboje žodis „sūdas“ buvo labai plačiai vartojamas XVIII–XIX a. teismams pavadinti, tačiau net ir Jonui Jablonskiui 1904 m. pradėjus vartoti „teismo“ sąvoką,¹² pavadinimas „Valsčiaus sūdas“ su aiškia svetimybe buvo paliktas ir 1913 m., ir 1928 m., išleidus komediją atskiromis knygelėmis. Spaudos draudimo metais pirmąkart pasirodęs komedijos tekstas apie carinį teismą turėjo tapti nemenku iššūkiu dar tik bundančios tautinės savimonės žmonėms: už tokį šaipymąsi iš valdžios grėsė tardymai, kalėjimai ir katorga Rusijos Šiaurėje.

Drąsiai ironizuojama valdžia ir kitame Žemaitės draminiame tekste „Monologas caro tarno“, publikuotame 1902 m. „Ūkininke“. Auditorijai pristatomas ne tikėtinas caro kareivio skundas, bet jo liaupsės valdžiai, ypač karaliui, kuris viskuo rūpinasi. Rašytoja atsiskleidžia kaip itin kandi represinių struktūrų kritikė, kone kiekvienu sakiniu demaskuojanti semantines prieštaras: „Ar tai karaliui rūpintis tokiais niekais, kad žmogus kur badu dvesia!? Jam daugiau yra rūpesčių, nei tokie niekai...“¹³ Kai visi tokie svarstymai perteikiami vien iš pritariančiojo perspektyvos, ypač išryškėja neatitikimas tarp naivaus supratimo ir sąmoningo tautinio apsisprendimo. Vienas esminių monologo akcentų – identiteto klausimas, sietinas su kareivio laikysena lietuviybės atžvilgiu. Kalbėtojas atmeta bet kokį angažavimąsi kaip lietuvių apeliuodamas į valdžios autoritetą: „O tai kvailiai – gaus jie lietuvišką spaudą!.. Paminėjus lietuvių; karalius dreba iš piktumo, duos jis dar aniems spaudą!.. Gerai ir daro nedavęs – kam tos lietuviškos reikia! Ar toli su lietuviška nueisi!“¹⁴ Trumpo monologiško kalbėjimo pabaigoje atskleidžiama, kad kareivio iliuzijos nežlunga, o tik dar labiau sustiprėja. Žemaitė tekstą baigia tokiais

¹¹Žemaitė. *Raštai*, t. 5. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 288.

¹²Kašėtaitė, L. Iš teismo pavadinimo lietuvių kalboje istorijos. *Kalbotyra*, t. 9, 1963. Prieiga internetu:

http://baltexus.lt/uploads/publikacijos/Kalbotyra/Kalbotyra%20IX/09_10_L.%20Ka%C5%A1%C4%97tait%C4%97.pdf
Žiūrėta 2015 09 20.

¹³Žemaitė. *Raštai*, t. 5. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 289.

¹⁴Ten pat, p. 291.

sistemai atsidavusio kareivio žodžiais: „Pusę karalystės žmonių iškarčiau arba išpjaučiau, by tik tokį paminklą po smerčiui galėčiau nuo karaliaus gauti!..“¹⁵ Aišku, šis kūrinys turėjo provokuoti to meto žmones, įpratintus tikėti valdžia ir jos sprendimais: vaizduojama stipri saviapgaulė, kurios neveikia jokios vidinės abejonės, nekelia klausimų minčių prieštaros, – visas valdžios veikimas kareivio interpretuojamas pagal ideologijos primetamas gaires.

Vis dėlto, jeigu šis tekstas būtų perskaitytas vien kaip dviejų prieštaringų požiūrių – išsakomo ir nuslėpto – jungimas sugretinant represinių struktūrų įdiegtą mąstymą ir numanomus tautinio atgimimo orientyrus, tekstas greičiausiai liktų dar ne visai atkoduotas. „Monologas caro tarno“ ir dabar aktualus. Dramaturgei pavyko užčiupti esminius represinių struktūrų veikimo mechanizmus: bet kokiai prievartai, ar tai būtų mokesčiai, kuriuos Žemaitė pašiepia kaip ekonominį spaudimą, ar tai būtų religinis, kultūrinis persekiojimas, atrandamas ideologinis atsakas, kuris tampa masių retorika. Atrodo, kad į santykio su valdžia reiškinių Žemaitė siekė pažvelgti plačiau, ne vien tik kaip caro režimo interpretatorė: nors monologo pavadinimas įvardija caro tarną, visame tekste tarsi visai nemotyvuotai minimas karalius. Galbūt tokiu caro ir karaliaus titulų kaitaliojimu sugestijuojama, jog valdžia gali keisti savo pavidalus, valdovų vardus, bet iš esmės visada likti ta pati – represinė struktūra. Taip šiame tekste dar labiau užaštrinamas netikėjimas jokia pozityvia valdžios veikla, kritika bet kokios represinės struktūros atžvilgiu.

Išvados

Žemaitės ironija nėra vien tik paprasta retorinė figūra – tai būdas atskleisti prieštaras, atsirandančias žmonių tarpusavio santykiuose ir akistatoje su valdžia. Dramaturgės auditorija yra verčiama gilintis į nevienaprasmes situacijas, kurios parodomos iš iliuzijomis gyvenančio žmogaus pozicijos ją priešpastatant gerokai daugiau žinančiam skaitytojui/ žiūrovui. Savo geriausiuose draminiuose kūriniuose rašytoja nepalieka vienprasmį ištarmių: tekstas tampa daugiasluoksnius, judrių prasmų, kurios gali tapti iššūkiu ir šiuolaikinei auditorijai. Draminė ironija ne įtraukia į komedijų personažų pasaulį, o priešingai, verčia kritiškai mąstyti, viską vertinti ir susikurti savą sprendimą, už kurį pats skaitytojas/ žiūrovas lieka atsakingas.

¹⁵Ten pat, p. 294. Turimas omeny paminklas M. Muravjovui, kuris minimas ir tekste.

Žemaitės palikimas Šiaulių „Aušros“ muziejuje

Lietuvių literatūros klasikė Žemaitė (tikr. Julija Beniuševičiūtė-Žymantienė, 1845 06 04–1921 12 07) šiauliečiams ne tokia jau ir tolima. Ne tik todėl, kad šeima 1883–1900 m. gyveno Ušnėnuose (Šiaulių apskr., Kolainių vlsč.). Šiauliuose mokėsi „milemasis Povilas“, tarnavo vaikai Pranė ir Antaniukas, gydėsi vyras Laurynas. Ji pati sykį įsiamžino Bronislovo Zatorskio fotoateljė, traukiniu iš Šiaulių važiavo į Panevėžį, o iš ten – į Joniškėlį (Panevėžio apskr., Maldučionių vlsč.) paviešėti pas Gabrielę Petkevičaitę-Bitę. Galop tarpukariu į Šiaulių „Aušros“ muziejų pateko per 30 laiškų, fotografijų, dokumentų, kuriuos galima vadinti aukso fondu. Jo dalį Žemaitės proanūkės Viktorijos Čepauskaitės-Bagdonienės liudijimu „Aušros“ muziejui padovanojo jos mama, rašytojos anūkė Elzė Veikšaitė-Čepauskienė, gyvenusi Užventyje (Šiaulių apskr., Užvenčio vlsč.), kai apie 1926–1932 m. pas ją apsilankė muziejininkai Peliksas Bugailiškis ir Česlovas Liutikas. Kitą dalį, manoma, kartu su Povilo Višinskio eksponatais perdavė jo giminaičiai.

Išliko 15 laiškų, kuriuos 1897 m. spalį – 1898 m. gegužę Žemaitė senųjų Višinskių ir savo vardu rašė Povilui. Pirmiausia ji skubėjo pranešti, kad spalio 2 d. savo rankraščius išsiuntė jam į Petrapilį. Tačiau po savaitės sužinojusi, kad Povilas gavo mokytojo vietą Kryme, gąščiojosi, jog siuntinys (pirmosios „lajmelės“ pabaiga ir ketvirtoji) neprapultų. Klausė dar, kam adresuoti bebaigiamą rašyti penktąją „lajmelę“ su komedijėle. Mat nei gydytojas Petras Avižonis, nei kalbininkas Jonas Jablonskis „niczniek ne atlasza; nie balsanie wijna, nie Jablonsk musiet supykinau.“¹

Nors Žemaitėi dingojosi, jog Povilui išvažiavus kaime viskas liko po senovei, anaip tol taip nebuvo. Bjurstantys orai tarsi keitė vieną įvykį kitu: palikusi vyrą, namo sugrįžo Adomo Višinskio podukra Petronė, patys Žymantai bylinėjosi su Lauryno broliais ir patirti nuostoliai paveikė vyro sveikatą – iškilusį gumbą ėmė taip diegti, kad nebegalėjo naktimis miegoti. Ne ką tepagelbėjo gydytojas Šiauliuose, tą skaudulį prapjovęs. Kad ir paskendusi rūpesčiuose, moteris ištaikydavo laiko aprašyti valstiečių buitį, papročius, kurių taip reikėjo Povilo antropologiniam darbui.

1897 m. gruodį rašytoja, kaip sugebėdama, pati taisė komediją „Pragerti balakonai“, spėjo „pripaišyti“ keliolika naujos komedijos puslapių, o iš skaitomų Moljero, Marijos Konopnickos knygų, P. Avižonio parinktų, mokėsi rašyti. Štai kaip rašytoja vertino kitų kūrybą: eiliuotas Moljero kūrinyje išpūdžio jai nepadarė, o M. Konopnickos novelėse pavaizduota gamta ją tiesiog sužavėjo. Prisipažino, jog „kartas kap ne wijkst koks szmotelis raszyti pawartau po kningutes ir pawagu koki žodeli.“² Džiaugėsi ir P. Avižonio atsiųsta knygele „Jak pisac po polsku [...]“, kurioje rado daug pamokymų rašytojams, „wisokiu iszajszkinimu“ ir „pawejkslams parodyti kap raszyti“³

Lūkuriavo atvažiuojančios sesers Petronėlės, kuri buvo pasiryžusi į lietuvių kalbą išversti kuri nors lenkišką kūrinį, o gavusi iš P. Avižonio laišką ir Dorpatu (Tartu) studentų surinktus 5 rublius kelionei pas G. Petkevičaitę-Bitę, tiesiog ratavo: „Szirdis mana szokinie tep dziaugous.“⁴ Juolab kad iš tų pinigų P. Avižonis jai dar žadėjo nupirkti literatūros teoriją lenkų kalba.

Tad Povilui ji buvo dėkinga ir už literatūrinę sėkmę: „par tavi ... ir mani kiti žina, skajta, suprant mana jausmus, o dar ir pagir ...“, ir už prisikėlimą: „Dabar kap wabolie pawasari praded krutieti, tep mana jausmaj gulieje užmirę keles desz[...]metų gajvinas ir kruta su didziausiu dziaugsmu.“⁵

¹Laiškas P. Višinskiui, Ušnėnai, 1897 m. spalio 9 d. ŠAM GEK 478493/I-R 3138.

²Laiškas P. Višinskiui, 1897 m. gruodžio 17 d. ŠAM GEK 47841/I-R 3130.

³Laiškas P. Višinskiui, 1897 m. gruodžio 25 d. ŠAM GEK 47860/I-R 3149.

⁴Laiškas P. Višinskiui, 1897 m. gruodžio 17 d. ŠAM GEK 47841/I-R 3130.

⁵Ten pat.

Ilgėjosi ji Povilo, kai „neturu niekam paskajtijti kad kas papejktu“⁶, kai per Kūčias su šeimynykščiais laužė „aplotkas“, kai po Kalėdų likusi namuose viena, nežinia, kurią valandą, nes laikrodis buvo išvežtas taisyti į Šiaulius, rašė jam laišką. Žadėjo būtinai papasakoti apie savo kelionę, linkėjo geros sveikatos ir laimės.

Varginanti kelionė iš Joniškėlio namop neužgožė pas Petkevičius praleistos savaitės, kurios įspūdziais primargintas 1898 m. sausio 18 d. laiškas⁷. Priešingai, Žemaitė buvo linkusi dar daugiau vargti, kad tik galėtų „nors pora walandun tep naudingaj pralejsti“: kol G. Petkevičaitė-Bitė darbuodavosi vaistinėje, viešnia skaitydavo knygas, po pietų abi literatės susirinkusiesiems skaitydavo savo kūrybą, po to likusios dviese šnekučiuodavosi iki pat gaidžių. Nors Žemaitė prašė kritikos, sulaukė tik pripažinimo. Grįžusią J. Žymantienę dažnas klausinėjo apie viešnagę, bet smalsiausia buvo Užvenčio ponia Budrikienė, atsiuntusi jai arklus atvežti į savo dvarą ir po užsitęsusio pokalbio širdingai atvėrusi knygų spintą. Užtat Šatrijos Ragana pasirodė kandi, kai rašytoja aplankė jos šeimą po tėvo Anupro Pečkausko mirties.

Žinodama, kad Gavėnia – „pats gerasi lajks ant raszima“⁸, produktyviai ją leido. Jai rodėsi, jog komedijų „Pragerti balakonai“ ir „Trys mylimos“ siužetai yra panašūs. Dėl to tarėsi su P. Avižoniu, G. Petkevičaitė-Bite, P. Višinskiu. Tad Povilui sausį išsiuntusi „Tris mylimas“, vasarį – pataisytą „Pragertų balakonų“ pabaigą, ėmėsi apsakymo „Petras Kurmelis“. Stengėsi laikytis jaunojo kritiko pamokymo, kad „rašytojtem patem tur tikti jo raszims“⁹, tačiau tuos teksto „šmotelius“, kuriuos jai sunku būdavo koreguoti, palikdavo kitų teismui. Ilsėdamasi ar ganydama žąsis, skaitė knygas lenkų kalba: Johano Volfgango Gėtės „Faustą“, Džordžo Bairono „Manfredą“, Viljamo Šekspyro dramas, J. Savickio prozą.

Laiškuose apstu ir kitokių naujienų: smagios P. Višinskio moksladraugio brolio Antano Kalniečio vestuvės Daugėnuose, kaimiečių perkamas neįtikėtinais saldus prūsų cukrus, Pečkauskų šeimos ketinimas persikraustyti į Šiaulius, nerimą kelianti vaikų Pranės ir Antaniuko akių būklė, progresuojanti vyro Lauryno liga. Žemaitė prašė P. Višinskio, kad šis įkalbėtų nebetveriantį skausmu ligonį važiuoti operuotis į Dorpatą (Tartu), dar turėjo vilties... Ir laukė vasaros, skaičiavo savaites, kai Povilas sugrįš atostogų.

Išliko du rašytojos atvirlaiškiai teisininkui P. Bugailiškiui, siųsti 1907–1908 m. iš Puziniškio (Panevėžio apskr., Rozalimo vlsč.) į Vilnių ir į Sankt Peterburgą. Viename ji norėtų už pažadėto spausdinti apsakymo „Kelionė į Sidlavą“ eilutę gauti nors po 3 kapeikas, kitame prašo rankraštį gražinti, nes Amerikos lietuviai apsiima išleisti.

Du laiškus 1909–1912 m. Žemaitė parašė tautosakininkui Matui Untuliui. Juose moteris prisipažino esanti ne kokia vertėja, 1912 m. lapkritį, gruodį sunkiai sirgusi plaučių uždegimu, „Lietuvos ūkininkui“ taisyti apsakymą „Pritrūko kantrybės“. Pora J. Žymantienės pasirašytų kvitų rodo, kad 1915 m. Vilniuje ji dviem moterims užsakė laikraštį „Lietuvos ūkininkas“ ir kuklia auka parėmė Rytų Prūsijos lietuvius, o 1915 m. rugpjūčio 7 d. laiškas liudija, kad ji kartu su Bulotomis rengiasi į Ameriką „pagelbos ėškoti“¹⁰.

Užjūryje rašytoja praleido daugiau nei penkerius metus. Muziejuje saugomas jos užsienio pasas, išduotas kelionei pas sūnų 1916 m. sausio 30 d. Petrograde ir keleivinio laivo, 1916 m. vasario 19 d. plaukusio iš Kristianijos (Oslos) į Niujorką, 1-os klasės bilietas Nr. 2912. Taip pat vienintelis 1920 m. balandžio 14 d. G. Petkevičaitė-Bitei siųstas atvirlaiškis su Jono Šileikos tapytu Žemaitės portretu. Už jį dailininkas gavo 200 dolerių.

⁶Laiškas P. Višinskiui, Ušnėnai, 1897 m. spalio 9 d. ŠAM GEK 478493/I-R 3138.

⁷Laiškas P. Višinskiui, Ušnėnai, 1898 m. sausio 18 d. ŠAM GEK 47854/I-R 3143.

⁸Laiškas P. Višinskiui, 1898 m. vasario 18 d. ŠAM GEK 47861/I-R 3150.

⁹Laiškas P. Višinskiui, 1898 m. balandžio 24 d. ŠAM GEK 47853/I-R 3142.

¹⁰Laiškas tautiečiui, 1915 m. rugpjūčio 7 d. ŠAM GEK 47839/I-R 3128.

Iš gausaus artimųjų būrio minėtina tik anūkė Elzė Veikšaitė, kuriai 1912 m. ir 1921 m. „mylinti bobutė“ parašė du laiškus.

Rašytojos netektį mena du eksponatai: Felicijos Bortkevičienės telegrama P. Bugailiškiui į Šiaulius ir Laidotuvių komisijos skelbimas.

Rinkinį papildė keliolika muziejuje saugomų nuotraukų, menančių rašytojos laikus, tačiau tik P. Višinskio, sesers P. Beniuševičiūtės bei sūnaus A. Žymanto darytos fotoateljė. Taip pat pirmieji Žemaitės apsakymų leidimai, pasirodę 1899–1905 m. Tilžėje, 1905–1912 m. Vilniuje bei ten pat dienos šviesą išvydęs pirmasis 1913–1914 m. „Raštų“ leidimas.

Žemaitės intarpai

Kai kurių žymių žmonių gyvenimą, ilgą, turiningą, spalvingą, gausų įvykių, tekėjusį neramiais laikais, galima sieti su istorinėmis aplinkybėmis, kartais netgi netikėtu, tolimu kontekstu. Įdomu pažvelgti į Žemaitės gyvenimą, darbus, nes rašytojos laikai buvo sudėtingi, kupini visokiausių įvykių. Ir ji pati – judri, veikli, godi bendravimo, imli pasaulio stebėjimui, jo pažinimui.

Šiame pranešime analizuojamas klasikės paskutinysis gyvenimo dešimtmetis, kai Žemaitė išsiliejo į aktyvią veiklą, į Vilniaus kultūrinę aplinką, po to išvyko į Peterburgą, Ameriką, vėl grįžo į Kauną, Marijampolę. Šis pranešimas – tai įvairių paralelių, kartais labai netikėtų, tik įsivaizduojamų, kartais pagrįstų faktais, ieškojimas.

1911 metai. Balandžio 10 dieną mirė Mikalojus Konstantinas Čiurlionis. Žymantienė jį asmeniškai pažinojo, gailėjo, kad toks talentingas ir jaunas mirė. Jiedu susipažino 1907 metų sausio pirmosiomis dienomis – per didelius šalčius Žemaitė su Gabriele Petkevičaitė atvažiavo iš Puziniškio į Pirmąją lietuvių dailės parodą, kuri buvo parengta Antakalnyje, Petro Vileišio rūmų antrame aukšte. „Paroda! Paroda! Lietuvių dailės pirmoji paroda! Tokiomis mintimis perimta, įbėgau į parodos kambarius. Širdį pripildė džiaugsmo šiluma; rankos drebėjo iš nekantrybės, kad tik greičiau pamatyti darbus mūsų garbingų artistų – dailininkų...“¹ Žymantienė nuo visų atsiskyrė, ėjo iš salės į salę įsižiūrėdama ir lygindama paveikslus. Staiga vienoje salėje kaktomuša susidūrė su pačiu Čiurlioniu. Parodoje kabojo trisdešimt trys jo paveikslai. Dailininkas buvo nelinksmas – vienišas, sutrikęs, lankytojai jo darbus tik akimis permesdavo ir išeidavo nieko autoriui nepratardami. Žymantienė ištiesė ranką, prisistatė, Čiurlionis pradžiugo, prisipažino girdėjęs apie rašytoją Žemaitę, laukė, ką ji pasakys. O moteris įsižiūrėjo į „Audros“ ciklą ir ėmė jį komentuoti. Dailininkas šypsojosi, gaudė kiekvieną žodį, galop tarė: „jeigu tamsta, Žemaitė, imtum ir parašytum“!² Rašytoja akimirką pasimetė – ji apie dailę niekada nerašė, ar ką supranta, gal tik emocijos... Tačiau Čiurlionis neatlyžo ir Žemaitė pažadėjo parašyti – 1907 m. vasario 11 dieną „Lietuvos žinios“ išspausdino jos straipsnį apie parodą. Taip prasidėjo rašytojos pažintis su daile, su kuria gyvenime dar ne kartą teko susidurti. Tad jeigu nebūtų įvykusi netikėta sandūra su Čiurlioniu, nebūtų pasisakiusi apie paveikslus, o dailininkas nebūtų jos padaršinęs, vargu, ar būtų kada rašiusi apie dailę.

1915 metai. Spalio mėnesį mirė garsus Vilniaus fotografas Aleksandras Jurašaitis, su kuriuo Žymantienė susitiko daugybę kartų. Deja, ji jau buvo išvykusi iš Vilniaus link Peterburgo ir negalėjo nusilenkti iškiliam lietuviui. Caro kariuomenėje jis praleido dvidešimt penkerius metus, ten išmoko ne tik fotografijos amato, bet ir šios srities meno. XX a. pradžioje Jurašaitis, atsikraustęs su žmona ir trimis dukterimis iš Lenkijos miesto Bielsko į Vilnių, įsirengė studiją ir fotografavo garsius veikėjus, parodas, draugijų veiklą, vaidinimus, karo siaubiamas Vilniaus gatves ir kareivius, bažnyčias ir viską aplinkui. Kaip ir Žymantienė, jis buvo žemaitis, tik nuo Tryškių, tad abu smagiai žemaičiuodami pasišnekėdavo. Aleksandras pasakodavo, kaip fotografavo caro Nikolajaus II-ojo šeimą – jį patį, vaikus, žmoną – buvo gavęs tokį leidimą. Vilniuje Jurašaičio studija buvo moderni – stogas ir viena siena iš stiklo – mat jis pripažino tik natūralią dienos šviesą. Viduje turėjo įdomių ir įvairių dekoracijų, kurios buvo naudojamos fonui sukurti: per visą sieną nupiešta baliustrada, drapiruotės, augalai, gėlės ir kolonos. Dar buvo dekoratyvinė tvorelė iš beržų kamienų, keli akmenų muliažai iš kartono, o ant grindų – raštuotas persiškas kilimas. Studijoje netrūko raižytų didesnių ir mažesnių staliukų, kėdžių, fotelių, vazų, knygų, sienas puošė įrėmintos nuotraukos. Dekoracijų fone sėdėjo ir Jonas Basanavičius, ir Jonas Jablonskis, ir Mykolas Biržiška, ir Antanas Žmuidzinavičius, ir Petras Rimša, ir Sofija Pšibiliauskienė, ir Antanas Smetona, ir Vaižgantas, ir Julija Žymantienė ne vieną kartą... Jurašaičio

¹Žemaitė. *Raštai*, t. 5: *Lietuvių dailininkų paroda – tautiška paroda*. Vilnius, 1957, p. 462.

²Rimantas, J. *Petras Rimša pasakoja*. Vilnius, 1964, p. 139.

studija buvo savotiška lietuvių inteligentų suėjimo vieta, jie čia rinkdavosi pabendrauti, aptarti reikalų. Nusprendė fotografas įkurti cinkografijos skyrių, kuriame gamino klišes ir „Lietuvos žinioms“, ir „Lietuvos ūkininkui“, tad Žemaitėi ir dėl to tekdavo nukulniuoti į studiją – tą paduoti, aną paimti...

Paskutinį kartą Julija ir Aleksandras matėsi, kai rašytoja sugalvojo nusifotografuoti po savo septyniadešimtmečio jubiliejaus. Jai patiko įsiamžinti. Šioje studijoje jau buvo ne kartą pozavusi. Čia 1912 metų birželio viduryje susirinko fotografuoti Lietuvos mokslo draugijos senbuviai, šešiolika asmenų. Tada ją, dar nepriklausančią draugijai, pagriebė už parankių Jablonskis su Basanavičiumi ir įtraukė į bendrą nuotrauką. Vieni sėdėjo, kiti stovėjo, o už nugarų – prašmatnioji studijos siena su įmantria draperija. 1913 metais sugalvojo Žemaitė su vaikaite Elze kartu nusifotografuoti. Mergina atėjo pasipuošusi tautiniais drabužiais, su gyvų gėlių vainiku kasose. Fotografas abi glaudžiai susodino ant trumpučio suoloelio, tolėliau matėsi gėlėta siena ir neįprasta drapiruotė. Tą patį kartą Julija fotografavosi ir viena. Tada Jurašaitis svarstė, kaip geriau iškilį viešnią įamžinti? Pastatė aukštą stalėlį, kad galėtų sukryžiuotas rankas atremti, ilgai taikę kėdę, ją parinko lengvu, išlenktu atlošu, kad Žymantienė sėdėtų tiesi, ori, rimta...

Jubiliejaus proga rašytoja norėjo portreto – pasipuošę languota skarele, užsivilko tamsiai violetinę Elzės siūtą palaidinę. Ilgokai pasišnekučiavo su fotografu Aleksandru, pasiguodė, kokie sunkūs laikai, pasvarstė, kada baigsis karas. Vyriškis sveikata nesiskundė, nebuvo dar senolis – už Žemaitę tuzinu metų jaunesnis. Tačiau fotografijoje Žymantienė atrodo pavargusi, rūsti, tarsi visos pasaulio nelaimės būtų į ją įsismelkusios...

Palaidojo garsųjį fotografą *Rasose*, visai netoli Čiurlionio. Žymantienė apie jo mirtį sužinojo Petrograde, laukdama bilieto į Ameriką. Tačiau iš jų bičiulystės liko nemažai gražių Žemaitės vienos ir grupinių fotografijų.

1916 metai. Vėl mirtys. Prieš tris šimtus metų mirė Viljamas Šekspyras. Prieš dešimt metų – P. Višinskis. Ir abu tą pačią dieną – balandžio dvidešimt trečiąją!

Tik 1916 metais Bostone rašytoja pirmą kartą plačiau prabilo apie P. Višinskį, kuris jai buvo brangus kaip tikras sūnus. Višinskio mirtis 1906 m. Žymantienę labai sukrėtė, prašoma apie jį papasakoti, sušnabždėdavo – negaliu, paplūsdavo ašaromis... Žemaitė suprato – jeigu ne šis jaunuolis, ne jo pastangos, vargu ar būtų tapusi rašytoja, kas jai būtų patarę, padėję? O su Šekspyru net juokų nemažai nutikę... Višinskis liepė kaimynei rašyti dramas, tačiau ji gerai nesuvokė struktūros, veikėjų, dialogų, nežinojo, ką daryti. Višinskis užsakė Žymantienei lenkų kalba Šekspyro „Hamletą“, „Karalių Lyrą“, „Romeo ir Džiuljetą“, „Otelą“, „Makbetą“. Žemaitėi buvo smalsu, įdomu. Laiške Povilui pati juokavo: „ant ežios atsisėdusi Žymantienė šnekasi su Šekspyru...“³ Tik pasiguodė, kad ne viską sudėtingų dramų painiavoje supranta. Višinskis mokė: „Šekspyrą reikia skaityti ne vieną kartą ir ne du, o paskaityti, padėti ant lentynos, pavalgyti, pamiegoti ir vėl paskaityti...“⁴ Taip, ji sutinka – reikia daug kartų skaityti, tad pasigiria: „Šekspyro visas prakalbas perskaičiau, man išrodo, bus pats gerasis „Hamletas“, vėl tą skaitysiu... Šekspyras turėjo mokėti mylėti, kad taip puikiai galėjo meilę aprašyti...“⁵ Žemaitė rašė apsakymą „Petras Kurmelis“, kuriam reikėjo ir veiksmo, ir charakterių. Siuntė Povilui fragmentus, o jis klausė: „kokia Šekspyro įtėkmė apsakymui? Jis manė jog „yra gera įtėkmė...“⁶ Kažin, ar ant XX a. slenksčio daug kas Lietuvoje buvo skaitęs Šekspyro dramas, o Žymantienė – taip! Visi sakė: bemokslė, beraštė, o Povilui atrodė kitaip – tik padėti reikia, ir išsilavins. Susitikę Ušnėnuose jie valandų valandas kalbėjo apie rašymą, literatūrą. Povilą tėvas bardavo, kad su sena boba pliauškia, kokie gali būti jų reikalai. Apie Juliją kaimynai irgi bjauriai šnekėdavo – tinginė, beprotė, valkata... Jiedu nekreipė dėmesio – kaimo tamsuma!

³Žemaitė. Laiškas P. Višinskiui. 1898 m. gegužės 5 d. *Raštai*, t. 6. Vilnius, 1957, p. 76.

⁴Iš P. Višinskio laiško Žemaitėi. 1898 m. gegužės 7 d.

⁵Žemaitė. Laiškas P. Višinskiui. 1898 m. vasaris. *Raštai*, t. 6. Vilnius, 1957, p. 70.

⁶Iš P. Višinskio laiško Žemaitėi. 1898 m. gegužės 7 d.

Bostone 1916 metų balandžio 10 dieną įvyko Višinskio dešimtųjų mirties metinių minėjimas. Žymantienė buvo pakviesta skaityti pagrindinį pranešimą. Ji keletą vakarų ruošėsi, rašė, atmintis lėkė pirma jos. Susirinko pilnutėlė salė, visi buvo susikaupę, dėmesingi. Žemaitė užlipo ant scenos, atsivertė savo lapus. Skaitė, nors galėjo apie Povilą kelias valandas iš atminties kalbėti. Bet žiūrėjo į tekstą – kad neužtęstų ar nepravirtų – juk vis dar gėlė širdį. „Išrasti rašytojus, iš visų kampų iškrapštyti, ištraukti, aikštėn iškelti – jo didžiausias rūpestis buvo...“⁷

1917 metai. Pasirodė Vinco Mykolaičio-Putino pirmoji eilių knyga „Raudoni žiedai“, kurią „Lietuvių spaustuvė“ išleido Rusijos sostinėje, revoliucijos lopšyje. Mat 1915–1917 m. jaunasis poetas studijavo Peterburgo dvasinėje akademijoje. Bet prieš tai jis su Žymantiene galėjo kur netyčia prasilenkti Vilniaus gatvėse, nes prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, 1914 metais, Seinų seminarijos auklėtiniai kartu su karinėmis gurguolėmis buvo nublokšti į Vilnių, juos apgyvendino klebonijose. Kur gyveno ir kur ėjo klierikas Vincas – niekas šiandien nežino, tačiau kokį pusmetį pradedantysis poetas ir pagyvenusi prozininkė kvėpavo to paties miesto oru... O paskui penkis mėnesius abu gyveno po Peterburgo dangumi. Buvo 1915 metų pabaiga – 1916 metų pradžia, kai Žymantienė su Bulotomis laukė vizų į Ameriką. Ar galėjo kur susitikti? Beveik niekur. Jų keliai vingiavo skirtingais pakraščiais. Nebent kokį sekmadienį Žemaitė iš smalsumo buvo nuėjusi į Šv. Kotrynos bažnyčią, kurioje vykdavo ir lietuviškos pamaldos, o būsimieji kunigai kartais ten meldavosi. Bet kas iš to – vargu, ar tuo metu jiedu vienas apie kitą ką žinojo, nors Putinas jau galėjo būti pastebėjęs Žemaitės kūrybą. Žinoma, „Raudoni žiedai“ su Rusijos revoliuciniais įvykiais neturi nieko bendra – tai jaunystės manifestas, stipri kūrybinė paraiška. Audros ne išorinės, o vidinės. Paskui, kai Žymantienė jau lakstė po užjūrio miestus, 1917 m. rudenį būtent iš Amerikos lietuvių Tautos fondo atėjo Vincui Mykolaičiui-Putinui stipendija ir jis išvažiavo studijuoti į Šveicariją. Tačiau jaunasis literatūros mokslininkas į savo tyrinėjimų akiplotį Žemaitės kūrybą įtraukė nagrinėdamas naująją lietuvių literatūrą. Jis 1936 m. rašė: „Žemaitė buvo labiausiai sutapusi su liaudies gyvenimu ir pilniausiai jį atvaizdavo. Jos kūryba bene bus tobuliausia etninio lietuviško charakterio išraiška, ji nuosaikiausia, ryškiausia realistė, jos veikalai įdomūs visuomeniniu ir estetiniu atžvilgiu.“⁸ Vėliau apie klasikės kūrybą dar ne kartą Putinas rašė straipsnius, skaitė jubiliejams skirtus pranešimus. Bet tai dar ne viskas. Ši rašytoja, kurios gyvenimas kupinas visokiausių įvykių ir siužetų, jį traukė. Gal pavyktų ką įdomaus sukurti? Mykolaitis sugalvojo parašyti dramą „Žemaitė“. Išlikusi kūrinio pradžia. Turėjo būti plati praeities drobė, lietuvių literatūrinio ir kultūrinio sąjūdžio laikai. Šalia klasikės rikiuojasi išvardyti veikėjai: Višinskis, Petkevičaitė, Avižonis, Andrius ir Aleksandra Bulotos. Įsiterpia ir Žemaitės veikėjai: Jonas Vingis, Driežo Katrė, Topylis, Cinokas ir dar kiti. Tačiau po kurio laiko rašytojas persigalvojo – nusprendė rašyti romaną, nes paprasčiau viską supinti... Apmaudu, bet idėjos blėso, temos mainėsi, mintis užvaldė 1863 metų sukilimas ir Putinas pradėjo „Sukilėlius“.

1920 metai. Juozas Tumas-Vaižgantas atsikraustė iš Vilniaus ir kovo 31 dieną pradėjo rektoriatu Vytauto Didžiojo bažnyčioje Kaune. Žymantienė dar buvo Amerikoje. Bet kiek metų jiedu pažįstami! Pirmą kartą susitiko 1899 metais rugsėjo mėnesį Plungėje per grafo Oginskio organizuotą žemės ūkio parodą. Julijai buvo smalsu – nuvažiavo apžiūrėti, sužinoti, bet nepatiko, nematė parodoje paprastų audėjų ar kaimo kalvių darbų, tik grafų ir dvarininkų nupenėtus gyvulius, kitus poniškus turtus. Vaikštinėjo paniurusi, pikta. Staiga prie jos pribėgo jaunas apvalaveidis kunigėlis. Juk tamsta Žemaitė, argi ne? Julija pasimetė. Turėtų ją šaukti Žymantiene, o jis žino – Žemaitė. Tumas esu – prisipažino! Ji jau buvo girdėjusi iš Povilo Višinskio šią pavardę.

O paskui gyvenimas sukosi ir sukosi ratais, vis kur nors jiedu susidurdavo. Ne kartą Žymantienė, būdama Vilniuje, pas Tumą ir nakvynės pasiprašydavo, jiedu tada kalbėdavosi iki vėlumos. Vaižgantas žinojo Žemaitės pažiūras, kad ji nuo Višinskio įtakos linkstanti į kairę, su kunigų luomu ne kažin kaip sutaria, kritikuoja. Bet vieną rytmetį viešnia pakilo anksčiau už patį šeimnininką –

⁷Žemaitė. *Raštai*, t. 5: *Povilas Višinskis*. Vilnius, 1957, p. 462.

⁸Mykolaitis-Putinas, V. *Naujoji lietuvių literatūra*, t. 1: *Žemaitė*. Kaunas, 1936, p. 340.

ruošėsi eiti į bažnyčią, nes irgi nuodėmių turi... Kai pakrypdavo kalba apie kunigų pasišventimą, sąžinę, Julija patį pirmąjį minėjo Vaižgantą – pabrėždavo pažįstanti tokį kunigą. O Tumas jau po Žemaitės mirties gražiai, kaip jis vienas temoka, ją pateisino: „vargu, ar galime reikalauti, kad rašytoja, plakdama visą visuomenę, žinoma, noru, kad ji būtų geresnė, tyčia būtų palikusi kunigus nepaplaktus... Iš to visai neišeina, kad ji blogai būtų maniusi iš viso apie kunigus...“⁹

Kai tik grįžo Žymantienė iš Amerikos į Kauną, tuojau nuėjo į Vytauto Didžiojo bažnyčią, ramiai išklausė mišias. Širdis džiaugėsi, kad čia tarnauja Tumas, ir žmonių sekmadienį – tikra grūstis, minioje šmėkščioja pažįstami veidai. Po mišių užsuko į zakristiją, kunigas žado neteko pamatęs Žemaitę – dar nebuvo girdėjęs, kad grįžo. Apsikabino, kalbėjo vienas per kitą. Šnektelejo ir apie raštų leidybą, rašytoja pasiguodė, kad neranda leidėjų, lešų neturi, nieko neparsivežė iš Amerikos. Atiduos vieną kitą dolerį vaikams, anūkams – ir kišenė tuščia. O taip troško visą kūrybą surinkti į vieną vietą ir išleisti! Išeidama Žemaitė išsitraukė piniginę, padėjo ant stalo keliasdešimt markių – čia jos auka. „Žemaitė nebuvo svetima katalikų bažnyčiai“, – vėliau rašys Tumas. Todėl jis pirmas atlėkė į Marijampolę, kai tik sužinojo apie Žemaitės mirtį. Jis kalbės! Jis palaimins jos karstą! Jam niekas negalėtų sutrukdyti! „Iš Žemaitės esame gavę tikrų brangenybių mūsų literatūrai forma ir turiniu... Mūsų žodžiautojams Žemaitės raštai patikimas ir autoritetingas devynioliktojo amžiaus kalbos šaltinis... Esu kelis kartus perskaitęs Žemaitės tomą; dideliu pamėgimu perskaitęs; turiu atmintyje daugybę jos epizodų... Žemaitė stambus, nešlifluotas akmuo, kuris vertinamas ne mėtomais spinduliais, tik svoriu – Žemaitė – asmuo, Žemaitė – rašytoja, Žemaitė – artistė sveria labai daug karatų.“¹⁰

Jiedu kažkuo panašūs – vienas *grynas sangviniškas atlapas* aukštaitis, kita – ori, kartais aštri, užsispyrusi žemaitė. Abu savo krašto grynuoliai. Vienas kitą supratę, vertinę, gynę ir mylėję. Abu pripylę savo aruodus su kaupu, grūdai patyliukais byra į šalis...

1921 metai. Birželio 5 dieną Šarnelės kaime, Žemaitijos gilumoje, gimė poetas Vytautas Mačernis. Nors buvo intelektualas ir mokėjo septynias užsienio kalbas, bet žemaičiuodavo. Kaip ir Žymantienė. Vytautas turėjo apie ją girdėti studijuodamas universitete. Vincas Mykolaitis-Putinas dėstė lietuvių literatūrą, o be Žemaitės jau neįmanoma... Juokinga, kad važiuojant traukiniu į Šiaulius abiem pavogė ryšulėlius – Julijai *sviesto slovikiuką*, o po dvidešimt metų – Vytautui lašinius. „Likau tik vien su duona“, – skundėsi sužadėtinei Bronei. Valkiojosi amžini vagys.

Žemaitijos pelkynai, tos pačios vietos. Žemaičių Kalvarijos atlaiduose 1865 metų vasarą Julija savo tėvams ir seserims baimindamasi pirmą kartą pristatė būsimą vyrą Lauryną Žymantą. „Iš išvaizdos visiems patiko, bet, sužinojus, kad muzikas, motinėlė labai verkė.“¹¹ Po daug dešimtmečių sekmadieniais į tą pačią Žemaičių Kalvarijos bažnyčią iš Šarnelės septynis kilometrus ateidavo ir Mačernis. Telšiai, Seda – jau bus kažin kada nutolę Žymantienės žingsniai, o Mačernis čia lankys mokyklą, gimnaziją, rašys pirmuosius eilėraščius.

Visi rašytojos veikėjai iš to krašto, žemaičiai. Mačernio „Vizijose“ senolių žemė – Žemaitijos *vakarų ir šiaurės gentys*. Abu suveržti šiuurškėčiu gimtinės mazgu. Žymantienė rašė etnografinius rašinius apie žemaitiškas trobas, klėtis, vienkiemius ir bažnytkaimius, apie dvarus, kapus, sodus, juodas girias ir baltmiškius, apie piemenų balius, net apie vėjus. Dar apie visokias religines šventes ir sodietiškų papročius. Mačernis viename savo rašinyje bandė apibendrinti *žemaitišką charakterį mene*. Kas tai yra? „Jei jis tikras žemaitis, tai jo žemaitiškumas būtinai išplauks jo kūryboje... Žemaitiškas charakteris susidarė keliolikos amžių bėgyje, jis negali išnykti... Jis gražiai prakalbės iš savų kūrinių apie šiaurės vakarų genties charakterio savitumą.“¹² Rodos, jaunas poetas pratęsė Julijos žemaitiškumą, deja, neilgai – tik dvidešimt trejus gyvenimo metus. Iškeliavo staiga, 1944-ųjų spalio

⁹Tumas-Vaižgantas, J. Žemaitės savaimingumas. Sp. *Sekmoji diena*, Nr. 42. 1921 m. gruodžio 18 d.

¹⁰Vaižgantas. *Aplink nepriklausomybės veikėjus*, t. 4: *Žemaitė*. Vilnius, 1922, p. 115–126.

¹¹Žemaitė. *Raštai*, t. 4: *Autobiografija*. Vilnius, 1957, p. 411–412.

¹²Mačernis, V. *Po ūkanotu nežinios dangum: Žemaitiškas charakteris mene*. Vilnius: Vaga, 1990, p. 338.

septintą dieną, palikęs testamentinį sakinį – „rašytojo vienintelis užmokestis – tai amžinybė.“¹³ Žymantienei irgi tiek liko, daugiau jokio turto, bet šis pats didžiausias, retam žemės piliečiui pasiekiamas.

Analizuodami kurio nors rašytojo gyvenimą ir veiklą konteksto, netikėtų junginių aplinkybėmis, praplečiame bendrą kultūros ir literatūros lauką, pateikdami veiklos fragmentų, prisimename kitus autorius.

¹³Mačernis, V. *Po ūkanotu nežinios dangum: Mūsų gyvybės upė*. Vilnius: Vaga, 1990, p. 327–335.

Žemaitės žodžio gyvastis

Literatūros klasikų, o ir šiaip autoritetų statusas vertybių pliuralizmo laikais nebėra savaime suprantamas dalykas. Ypač tai pasakytina apie Žemaitę, lietuviškojo realizmo klasikę, kuriai dar palyginti neseniai buvo „teikiama pamatinė vieta lietuvių literatūroje, ji laikoma pastoviu, nesenstančiu dvasinės mūsų kultūros faktu“¹. Žemaitės pozicijos literatūros kanone nėra pakitusios taip radikaliai kaip, tarkim, J. Janonio ar L. Giros, ji nėra taip perstumdoma (o faktiškai – užtikrintai gravituojanti į nuošalę) kaip A. Vienuolis, I. Simonaitytė ar Vydūnas. Vis dėlto nei mokyklų programose, nei akademiname diskurse šios rašytojos vieta neatrodo labai užtikrinta. Žemaitės įvaizdžio infliaciją savaip atspindėjo atvaizdas ant vieno lito banknoto (plg. su 200 kartų „svaresniu“ Vydūnu ar 500 kartų – V. Kudirka), o recepcijos degradaciją – į viešąją erdvę paleidžiami tokie apibūdinimai kaip *susmirdusi boba*, *kaimo grafomanė* ir pan. Tam tikra prasme (pirmiausia ideologine ir psichologine) toks „antižemaitiškas“ pasiūšimas buvo reakcija į sovietmečio prievartinės recepcijos stereotipus, kai mokykloje atmintinai belsdavome Vingių Jono charakteristiką, smerkdavome buožę Petrą Kurmelių ir choru palaikydavome sąmoningą valstietį Cinoką, stojusį į kovą su reakcingu dvaru. Sykiu Žemaitės autoriteto klibinimas – platesnio ir gilesnio vertybinio lūžio, *kultūros posūkio* (Fredricas Jamesonas) simptomas, susijęs su globaline postmodernizmo eiga. Yra ir savaimingesnių, natūralių abejingumo šiai klasiškai (ir apskritai ankstyviesiems klasikams) priešasčių, nulemtų neišvengiamų gyvenimo būdo, mąstymo, kalbos pokyčių. XXI amžiaus studentas filologas jau sunkiai gliaudo „Marčios“ leksiką bei realijas. Tačiau akademinis, juolab mokyklinis jaunuolynas, panašiai plūkiasi ir su K. Donelaičiu, M. Valančiumi ar Vaižgantu, nors virtualią išmaniųjų technologijų kalbą yra įvaldęs meistriškai (tiesa, pastarosios grožinį literatūriškumą klasikai galėtų susapnuoti nebent apokaliptiniame sapne). Visos šios aplinkybės tik patvirtina seną tiesą – klasikų interpretacijas būtina atnaujinti, D. Saukos žodžiais tariant, nušluostyti „pelėsėlį, kuriuo apsineša klasikės veidas“².

Negalima teigti, kad Žemaitės recepcijos gilinimo ir atnaujinimo baras po 1990-ųjų būtų visiškai apleistas. Ši rašytoja nuolat yra V. Daujotytės, tęsiančios savo mokytojo D. Saukos įdirbį, literatūrologiniame akiratyje. Žemaitės veikalai nenuėina nuo mėgėjų ir profesionalų scenos. Lietuvos nacionalinis dramos teatras 2001 m. pakvietė į „Sučiupto velnio“ premjerą, o spektaklio dramaturgas H. Kunčius netgi išvelgė apsakymų „Sučiuptas velnias“ ir „Topylis“, kuriais pastatymas paremtas, postmodernistinį pobūdį³. 2013-aisiais „Tris mylimas“ Rusų dramos teatre pastatė režisierius A. Latėnas, aktoriai klegėjo keturiomis pagrindinėmis lietuvių tarmėmis (Tarmių metai). Autoritetingai nuskambėjo S. Gedos ištarmė: „Laimės tie, kurie Žemaitę sulygins su Bruegelium, o ne tie, kurie iš jos pasityčios“. Kai kurie išėivijos literatūrologai (Ilona Maziliauskienė) manė, kad šansų prasimušti į tarptautinę erdvę turi tokie „natūralūs“ autoriai kaip Žemaitė, o ne, tarkim, „europinis“ Jurgis Savickis⁴.

Ši Žemaitės sukaktis, o ir mūsų rašytojų jubiliejai, apskritai, išryškina ir kitą įsisenėjusią klasikų recepcijos ydą – savo iškiluosius mes greitai paverčiame muziejiniais eksponatais, kuriuos *liesti draudžiama*. Kitaip tariant, juos gražiai numariname. Nes lengviau ir maloniau apie klasiką iškilmingai *kalbėti*, o ne su ja gyvai *kalbėtis*. Kalbėtis ne iš mandagios pareigos, bet iš vidinio poreikio, kalbėtis laisvai ir atvirai, nesidairant per petį, panašiai kaip nepaisydama aplink lakstančių ir krankiančių varnų,

¹Lietuvių literatūros istorija (iki 1940 m.), t. 1. Vilnius: Vaga, 1979, p. 191.

²Sauka, D. *Žemaitės stebuklas*. Vilnius: Vaga, 1988, p. 7.

³„Sučiupto velnio“ premjera (su režisieriumi Valdu Pranuliu kalbasi Daiva Šabasevičienė). *Literatūra ir menas*, 2001 rugsėjo 21, p. 10.

⁴Jonynas, V. A. *Rinktiniai raštai: Prisimenant dr. Iloną Gražytę-Maziliauskienę*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 653.

„ant ežės atsisėdusi Žymantienė šnekasi su Šekspyru“. Nepralenkta dialogo meistrė, nardanti laisvo, familiaraus bendravimo stichijoje kaip žuvis vandenyje, regis, pati provokuoja tokiam pašnekesiui.

Žemaitės kalba yra sugėrusi ir prigimties vitališkumą (D. Saukos žodžiais – *dionizišką ugnį*), ir archetipines kalbos poezijos galias, glūdinčias tautosakoje ir liaudies šnekoje. Sykiu ji yra intuityviai perėmusi J. Bretkūno, K. Donelaičio ir M. Valančiaus kalbos gyvastį, užčiuopusi tautos dvasinės tvermės branduolį. Jos žodis žvaliai jaunatviškas, trykštantis sveikata ir energija, jame įkūnytas tas pats lietuviškumo substratas, kurį K. Donelaičio kūryboje pastebėjo L. Rėza. Tą substratą galėtume sieti su A. Šliogerio ir V. Daujotytės aktualizuotu *lietuvišku mąstymu*, jei mąstymą suvoksime ir kaip įgimtą bei įgytą gyvenimo išmintį. Žemaitę galima pavadinti ir gyvenimo filosofe–praktike (pabrėždavo – ką rašiau, rašiau ne iš galvos, o iš gyvenimo), nes jos kalboje glūdi, kaip toliau matysime, *pamatinis žmogaus žinojimas*. Lygiai kaip W. Shakespeare'o ar L. Tolstojaus kalbos stichija, toji kalba imli gyvenimo įvairovei, būties apstui, gamtos pavidalų sodrumui ir turtingumui. Per jos kalbą pajuntame, kaip veikia didieji gamtos ir gyvenimo principai – šviesos ir tamsos pusiausvyra, teigimo ir neigimo pulsavimas, amžinoji gyvybės ir mirties byla. Kaip ir didiesiems klasikams, jos žodžiui būdingas tas pats rūpestis dėl žmogaus likimo, solidarumas su pažemintaisiais ir nuskriaustaisiais, socialinio teisingumo ir žmogiškos laimės ilgesys. Visa klasika iš esmės kalba apie du dalykus – gyvenimą ir mirtį, tarp kurių ir per kuriuos įprasminamas trečiasis – meilė. Apie tai kalba ir Žemaitė, savuoju žodžiu buitiskąją konkretybę pakylėdama iki būtiškojo universalumo. Kalba kalbindama ir tarsi laukdama atoliepio.

Pacituokime atsiliepiamą į tokį kalbinimą, liudijantį unikalią Žemaitės žodžio gyvastį ir ne mažiau unikalią girdinčiojo, šiuo atveju girdinčiosios, poetinę klausą. Citata iš V. Daujotytės „Trijų sakinių“ apie vieną apsakymo „Sutkai“ sakinį: „Ir frazėje „Eikim, sutems mudu“, ištartoje gamtos vakarą, bet gyvenimo rytą, yra šis *pamatinis žmogaus žinojimas* (išskirta cituojant – M. Š.): saulelė vienoje pusėje teka, antroje leidžiasi. Kaip ir žmogaus gyvenimas: pateka, pakyla, nusileidžia. Du žmonės, globiami ir glojami besiskleidžiančios ir kartu besileidžiančios gamtos, žino juos abudu sutemsiant. Labiausiai tai žino moteris (visada esanti arčiau gamtos), ji ir ištaria: Eikim, sutems mudu“⁵. Pati Žemaitė, regis, niekada nesiekė prasiskverbti už regimos ir girdimos realybės, o štai jos žodis, kaip liudija citata, turi tokią galią.

Rizikuodamas pažeisti subtiliųjų išvalgų aurą, leisiu sau šią interpretaciją „pakalbinti“, kai kuo papildyti. Žemaitė žodį *sutemti* (darytis tamsu, tamsiam) iš negalininkinio (intransityvinio) paverčia galininkiniu (transityviniu), suteikdama jam psichologinės ir ontologinės gelmės. Kalbos normų ji nepažeidžia, nes panašių tranzityvinių atvejų galima aptikti ir liaudies vartosenoje, pvz. „miške juos ėmė temti“, t. y. apgaubė tamsa. Rašytoja tiesiog intuityviai jaučia lietuvių kalbos gramatinį lankstumą, neišsemiamas mūsų žodinio kosmoso galimybes. Žaidimas veiksmožodžio, pagrindinio estetinės energijos nešėjo, valentingumu (lot. *valentia* – jėga) būdingas ne tik Žemaitėi. Tokio žaidimo meistras buvo ir K. Donelaitis, plg.: „krūmus ošino dainos“ („Pavasario linksmybės“), „gervins skambina dangų“ („Pavasario linksmybės“), „vasara jau prastojo mus“ („Rudenio gėrybės“). Pastaroji Donelaičio personifikacija (ne mes netekome vasaros, o vasara mūsų) – itin savita ir filosofiška prisodrinta. Galima paralelė su R. M. Rilke: „Mums atrodė, kad praeina metai, o praėjom iš tiesų tik mes“ . Tonacija ir intencija, suprantama, kita, bet egzistencinė žinia – ta pati.

Žemaitė realistė, tačiau jos vertybių hierarchiją organizuoja ne socialinė horizontalė, bet ontologinė vertikalė. Atspindimo, o sykiu ir kuriamo kosmoso centras yra saulė – visatos tvarkos steigėja ir gyvasties nešėja, vertikalusis daugelio apsakymų leitmotyvas ir kompozicijos šerdis. „Žvilgsnio kryptis duota *saulės, saulelės* („Sutkuose“ ji paminėta penkiolika kartų – M. Š.). Ji yra didžioji motina, iš jos žvilgsnio imasi gyvybė“⁶. Išvydusi savo saulelę motinėlę pasakotoja džiaugsmingai nustemba, sveikina kaip ontologinį įvykį. „Sutkuose“ su saulės patekėjimu susiejamas

⁵Daujotytė, V. *Trys sakiniai*. Kaunas: Šviesa, 1997, p. 18–19.

⁶Daujotytė, V. *Laisvojo mąstymo properšos*. Vilnius: Tyto alba, 2012, p. 110.

vaiko gimimas: „Saulelė tekėdama spyktelejo į Sutkų trobos langelį. Toje pat valandoje staiga suvirko kūdikis“. Verksmas čia praneša gyvybės atėjimą, kurio prasmė pakylėjama iki šviesos pergalės prieš tamsą, gėrio prieš blogį misterijos. Dramatiškos būsenos intensyvumą ryškina kūdikio verksmą lydinchios vyro ašaros: „Juozapas tuo kūdikio balsu visas sudrebėjo, nebežinojo, kas su juo dedasi: ašaros kaip lietus lijo, o kartu širdingai juokės“. Juozapas tarsi dalyvauja gimdyje, išgyvendamas jį kaip savo vidinį virsmą (galima palyginti su šiuolaikiniais vyrais, taip pat mėginančiais *dalyvauti*, tik klausimas, ko tuomet daugiau – misterijos ar isterijos...).

Atskleisti tikrovės daugiasluoksniškumą Žemaitėi padeda klasikinis kontrasto principas. Jis struktūruoja meninį vaizdą (šviesa – tamsa, saulelė – mėnesėlis), išryškina veikėjų reljefą (Cinokas – Baltaragis), stangrina stilistiką (šiurkšti, stačiokiška dialogų leksika – meiliai vinguriuojantys deminutyvai). Kontrastas įžemina ir Žemaitės ontologinę vertikalę, kai gretinamas amžinasis gamtos pasaulis ir laikinas žmogaus gyvenimas: „Nors žmoneliai vis mainosi, vieni mirdami, kiti į jų vietą gimdami, augdami, senėdami ir vėl mirdami, bet gamta palieka vis ta pati, su tomis pačiomis, visada vienokiomis oro atmainomis“ („Sutkai“). Mūru stodama už socialinę pažangą, rašytoja paradoksaliai nujaučia ir žmogaus likimo neišvengiamybę, blogio fatalizmą. Juk Katrės šūksnis „Dovanokit!“ („Marti“) prieštarauja racionaliai logikai ir gali būti paaiškintas tik Žemaitėi nebūdingais metafiziniais (gal labiausiai – krikščioniškosios teodicėjos) argumentais.

Vis dėlto grįžkime į „Sutkų“ pabaigą. Sutekstas. Sakytum, ateina *sutems mudu* išsipildymo valanda: „Saulelė seniai nusileido, pagaliau ir vakarinė žara jau užgeso, juoda prietamsa apsiautė visą žemę“. Sutekstas *juodu* – du mylinčius žmones, kurie yra ne tik šalia, bet ir kartu, kurie gali tylėdami kalbėtis, „labai daug apipasakoti vienas kitam apie savo laimę“. Tai būties pilnatvės valanda, meilės, tapusios laime, išsipildymas, tarsi poetiškai primenantis Biblijos ištermę – *negera žmogui būti vienam*. Ir visais būties registrais teigiantis, kada ir kaip žmogui gera.

Žemaitė pažino gyvenimą, matė daug juodo vargo, tačiau sugebėjo iš jo pakilti, iškilti. Panašiai keliantis yra ir jos žodis, kurio gyvastis tveria ilgiau už mus.

Žemaitė Amerikoje: kūrybinis ir kultūrinis palikimas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje

Lietuvoje Žemaitės biografija, kūrybos raida, meninės kalbos bei stiliaus ypatybės išsamiau tyrinėtos Juliaus Būtėno, Jono Lankučio, Alfonso Sprindžio, Alberto Zalatoriaus, tačiau rašytojos lankymasis JAV – jos darbai, kūryba ir visuomeninė veikla dėl sunkiai prieinamos medžiagos ir politinių priežasčių nagrinėta mažiau. Šią spragą, pasiremdami to laikotarpio dokumentais, periodine spauda, laiškais, pirmieji ėmėsi pildyti išeivijos mokslininkai: Violeta Kelertienė, Vincas Maciūnas, Dalia Noreikaitė-Kučėnas, kuri išleido monografiją „Žemaitė Amerikoje“, pasirodė ir pavienių straipsnių apie šį laikotarpį, tačiau išsamių tyrinėjimų ligi šiol neatlikta.

1915 m. Žemaitė, būdama 70 metų, susiruošė vykti į Ameriką. Viena pagrindinių priežasčių – noras susitikti su sūnumis (sūnus Kazys, 1891 m. bėgdamas nuo rekrutų, iškeliavo į Ameriką, po kelių metų vyriausias sūnus Antanas, bėgdamas nuo rusų kariuomenės, taip pat išvyko už Atlanto). Į tolimąją šalį Žemaitė plaukė turėdama ir humanistinių paskatų: rinkti lėšų „Žiburėlio“ studentams, aukų nukentėjusiesiems nuo Pirmojo pasaulinio karo, supažindinti išeivius su sunkia to meto socialine bei politine padėtimi Lietuvoje. 1916 m. rašytoja kartu su advokatu Andriumi Bulota ir jo žmona, „Žiburėlio“ draugijos pirmininke Aleksandra, po varginančios kelionės pasiekė Amerikos krantus.

Korespondencija – bene svarbiausia Žemaitės archyvinio palikimo dalis. Žemaitės laiškų iš Amerikos galima rasti Nacionalinės bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriuje. Laiškuose artimiesiems (dukrai Juzei Žymantaitei-Veikšienei, jos vyrui Konstantinui Petrauskui, su kuriuo siejo romantiniai santykiai, anūkams: Stasiui Jarui, Elzei Veikšaitėi-Čepauskienei, draugei Barborai (Basei) Dvarionaitei) Žemaitė vaizdingai pasakojo apie atvykimą į Čikagą ir ten tvyrojusią atmosferą: „Pakliuvus į Amerika išrodo isimaišius į didžiausi jomarką: Triukšmas, bildesys diena nakti. Gatve karai dunda, net žeme dreba makabyliai laksto, birbia, Kriokia pakraščiais gatviu žmoniu minios, eina, plaukia skubia prasilenkdami, pasistumdami, trata, braška. Chicagos miestelis nelab didelis. Daugiau triju milijonu žmoniu sutelpa giventi, daugiau kaip visoi Lietuvoje. Givena ant kits kito. Vienu namu gyventojai, tarpe save nepažįsta, tankiau ir kalbos viens kito nesupranta, nes suplaukė žmonis iš visu kraštu svieta, o iš viršau visi vienokie“¹ <...>. Žemaitė kritiškai žiūrėjo tiek į Amerikos, tiek į Lietuvos laikinosios valdžios politiką, smerkė bolševikus ir komunistus, vadino juos „Dievo Lenino ir kardinolo Trockio pasekėjais“². Iš Žemaitės laiško Stasiui Jarui: „Šiomet ir Amerikoje neramus metai rudenį rinkimai prezidento. Dabar iš anksto kandidatai į prezidentus saujomis barsto pinigais, kiekvienas sau balsus renkasi. Darbininkai pranašauja kad ir bedarbe užeis o maisto, brangumas kila ir kila“³ <...> Žemaitė laiškuose pasakoja apie savo gyvenimą Amerikoje, duoda patarimų, domisi politine Lietuvos padėtimi, kultūra, artimųjų problemomis ir pažįstamais žmonėmis: „Nueik iki Ušnėnų pažiūrėsi kaip jie ten gyvena? Man labai rūpi Liudvukas tavo vienmetis, gal atsimeni kaip judu pešėtės Teresenes Elenas sunus, aš Vilniui būdama gavau truputi jam pašalpos į mokyklą leisti“⁴ <...>

Kitus 27 Žemaitės laiškus surinko ir paskelbė Vincas Maciūnas „Lituanistikos darbuose III“. Jie adresuoti Jurgiui Šauliui, Emilijai Vileišienei, išeivių Vyzų šeimai ir Uršulei Jokūbauskaitei-Daukantienei. Dalis laiškų publikuota Amerikos lietuvių dienraštyje „Draugas“ 1971 m. gruodžio mėn. 11 ir 18 dieną. Šie leidiniai saugomi Lituanikos skyriaus fonde. Ikonografinio palikimo, esančio Retų

¹Žemaitės laiškas Konstantinui Petrauskui, 1919 m. spalio 5 d., saugomas Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriuje (toliau – LNB RKRS). Šifras F47-154.

²Noreikaitė-Kučėnas, D. *Žemaitė Amerikoje*. Chicago, 1994, p. 80.

³Žemaitės laiškas Stasiui Jarui, 1920 m. birželio 15 d. LNB RKRS, šifras F2-62.

⁴Žemaitės laiškas S. Jarui, 1920 m. birželio 15 d. LNB RKRS, šifras F2-62.

knygų ir rankraščių skyriuje, didžiąją dalį sudaro nuotraukos ir fotonegatyvai iš rašytojos kelionių po Ameriką. Kai kurios nuotraukos be aprašymų, tačiau žmones galima identifikuoti. Vertingos nuotraukos, kuriose Žemaitė su JAV lietuviais ir jų vaikais, visuomenės veikėjais: Marija Jurgelionienė, Andriumi ir Aleksandra Bulotais, Une Babickaite, Andriumi ir Prane Kemėžais, po paskaitos, išvykstant iš Amerikos bei asmeninės nuotraukos su sūnumi Antanu Žymantu ir kitais šeimos nariais. Visos šios nuotraukos – vertingos fotografijos menui ir istorijai kaip XX a. pradžios kultūros bei žmonių gyvenimo atspindys.

Taip pat archyve saugoma ir kita su visuomenine veikla bei kūryba susijusi medžiaga: žurnalo „Moterų balsas“ viršelis ir jame išspausdinto apsakymo „Prakilni meilė“ puslapio nuotraukos, „Raštų“, leistų 1902–1925 m., viršelių nuotraukos, skelbimas apie Žemaitės ir Bulotų susitikimus su Amerikos lietuviais 1916 m., Amerikos Ilinojaus valstijos socialistų partijos bilietas.

Amerikoje Žemaitė lietuvių buvo sutinkama geranoriškai, šiltai. Atvykusi į JAV, rašytoja susitikinėjo su lietuvių bendruomenėmis, skaitė paskaitas moterų organizacijoms Bostone, Niujorke. Net devynios Žemaitės prakalbos: septynios apie karą, dvi – apie socialinę moters padėtį visuomenėje išspausdintos Amerikoje 1917 m. atskiru leidiniu „Žemaitės raštai karės metu“. Knyga yra saugoma Nacionalinėje bibliotekoje.

Žemaitės charizma atsiskleidavo būtent susitikimų su lietuviais metu. Rašytoja tarsi magnetas traukdavo prie savęs žmones: „Daugelis mitingų dalyvių veržte verždavosi įteikti auką į Žemaitės rankas. Pasibaigus mitingams, svečius vesdavosi nakvynei pažangūs darbininkai. Bulotų kažkaip varžydavosi, tuo tarpu Žemaitė nepasidalindavo: dažnas norėjo su ja daugiau pasikalbėti“⁵. Atsiminimuose užfiksuota, jog išeiviams didelį įspūdį darė Žemaitės guvumas ir „liaudiški“ drabužiai, kurie jai buvo tapę savotiška uniforma: ilgas, languotas sijonas ir skarelė, su kuria moteris niekuomet nesiskirdavo.

Baigusi aukų rinkimą nuo karo nukentėjusiesiems, rašytoja įsijungė į Amerikos lietuvių moterų veiklą. Viešomis kalbomis ir kūryba ji atsiskleidė kaip pirmoji lietuvių feministė Amerikoje. Feministiniais laikomi apsakymai: „Kieno galia, to ir valia“, „Mieste“, „Ponas Zigmantas“, „Klampynė“, „Ieva“. Jie tarsi papildė Lietuvoje kurtą „Laimės nutekėjimo“ ciklą. Realistiškus gamtos aprašymus keitė veikėjų vidinio pasaulio vaizdavimas, jie tapo išlaisvėję „laimės ieškotojai“. „Jos personažas nebesijautė vyrų aukomis, turto ar tėvų nulemtos santuokos tema buvo pakeista neprivertstinės santuokos naujomis „laimės“ problemomis: prakilni meilė galėjo egzistuoti nebūtinai tarp vyro ir žmonos, santykiai paremti ne vien ekonomine verte, bet ir aistra“⁶.

Žemaitės kūrybinis palikimas, kai ji gyveno Amerikoje, nėra gausus. Amerikoje parašė tik, kaip ji pati sakė „priešokiais šiek tiek čia laiškų, čia veikalėlių“⁷. Kelionės į Ameriką įspūdžiai sudėti į kūrinių „Kelionė į Ameriką“, sugrįžimas į Lietuvą aprašytas kūrinyje „Per Atlantiką“. Šie įspūdžiai išspausdinti 1921 m. „Naujienose“. Dokumentiški kelionių aprašymai svarbūs ne vien kaip istorijos, geografijos ar biografijos atspindžiai, tačiau ir sudėtingų jausmų refleksija: palikto krašto ilgesys, svetimo krašto baimė ir džiaugsmas jau grįžtant namo.

Meniniu požiūriu stipriausi amerikietiškos tematikos kūriniai „Feljetonėlis“ ir „Svetur tarp savųjų (raštuose „Amerikos lietuvių gyvenimas“). Rašytoja labai daug bendravo su vietos lietuviais, stebėjo, kaip jie gyvena, kuo rūpinasi. Šią unikalią patirtį ji meniškai perkėlė į grožinius kūrinius. Žemaitė – pirmoji lietuvių, kurios kūryboje išskyla išeivių nutautėjimo, kalbos nykimo problemos, identiteto klausimas, emigracijos sunkumų ir nepritapimo prie svetimo krašto patirtis. Panašiai pirmųjų lietuvių Amerikoje gyvenimą aprašė Upton'as Sinclair'as romane „Džiunglės“. Šie kūriniai vertingi XIX a. pabaigos – XX a. pradžios ekonominės „grynorių“ emigracijos istorijos tyrinėjimams.

⁵Būtėnas, J. *Istoriografo užrašai*. Vilnius: Vaga, 1974, p. 112.

⁶Noreikaitė-Kučėnas, D. *Žemaitė Amerikoje*. Chicago, 1994, p. 123.

⁷Račkauskas-Vairas, K. *Žemaitė Amerikoje*. Tarybų Lietuva, 1945 birželio 7, p. 122.

Dauguma Žemaitės straipsnių, reportažų, vaizdelių išspausdinta Amerikos lietuvių periodinėje spaudoje, kurioje ji intensyviai bendradarbiavo: „Dr. Šliūpo prakalbos“, „Amerikos lietuvių srovės ir laikraščiai“, „Ne tuo keliu einam“, „Piknikas“, „Prasikaltėlis“, „Baudžiavos naktis“. Visuomenininkė bendradarbiavo su leidiniais: „Laisvė“, „Naują gadyne“, „Lietuvių balsu“, „Moterų balsu“, „Naujienomis“ (leidinyje dirbo jos sūnus Antanas), kur Žemaitė publikuodavo iš Lietuvos gautus laiškus. Šie periodiniai leidiniai yra saugomi Nacionalinėje bibliotekoje. „Moterų balsas“ išspausdino šiuos apsakymus: „Savitartyje“ (1916, Nr. 1, 2), „Klampynė“ (1917, Nr. 1–5), „Amerika“ (1917, Nr. 10, 11), „Moterų padėjimas“ (1917, Nr. 12 paskaita), „Jonienė“ (1918, Nr. 1–3), „Ištikimas šuo“ (1918, Nr. 1–2), „Alus“ (1918, Nr. 3), „Magdelė“ (1918, Nr. 7–8), „Prakilni meilė“ (1919, Nr. 1–6). Rašytojos kūrinius bei su šiuo laikotarpiu susijusius dokumentus galima skaityti virtualioje Lietuvos kultūros paveldo svetainėje www.epaveldas.lt.

Gyvendama Amerikoje rašytoja parašė ir tris pasakas: „Žvirbliai“, „Ištikimas šuo“ ir „Kalėdos“. Jos buvo skirtos vaikams, tačiau galima įžvelgti ir politinės satyros elementų.

Detaliau susipažinus su Amerikos lietuvių spauda bei kitais leidiniais, galima rasti Žemaitės rašinių, neįtrauktų į „Raštų“ rinkinius. Vincas Maciūnas atrado niekur neskelbtą rašytojos autobiografijos fragmentą, kuris buvo išspausdintas „Naujienose“ 1922 m. liepos 13 d. Jame pasakojama, kaip Žemaitė tapo rašytoja. Šis fragmentas perspausdintas savitraščio „Draugas“ 1974 m. sausio 26 d., išleistas atskira knygele „Žemaitės autobiografinis fragmentas“, saugomas Lituanikos skyriaus fonduose. Žemaitės rašiniai apie kelionę į Ameriką, moterų organizacijas, atsiminimai apie Povilą Višinskį, paskaita Amerikos lietuviams apie karo baisumus surinkti Vlodo Žuko ir publikuoti leidinyje „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, (1964 m. t. 3).

Žemaitė gyvenant Amerikoje atsiskleidė jos santykiai su visuomene, feminizmas, politiškumas ir kūrybinė drąsa. Rašytoja turėjo savitą ideologiją ir pasaulio matymą. Julija Žymantienė – vienas ankstyvųjų emancipuotų lietuvių moterų tipažų ir kartu tragiška asmenybė. Visą Amerikoje praleistą laikotarpį puikiai charakterizuotų citata iš Unės Babickaitės-Graičiūnienės atsiminimų apie Žemaitę:

„Žemaitė ir aš buvome didžiulėje puošnioje salėje, kur šoko apie 700 žmonių. Mudvi sėdėjome pasienyje, Žemaitė buvo šalta, ji drebėjo, ir abi mudvi šitoj didžiulėj minioj jautėmės be galo vienišos. Abi jautėme, kad tarp čia šokančių žmonių ir mūsų buvo okeanas, kaip tarp Niujorko ir Europos.

Koks vienišas gali būti žmogus! – kalbėjo Žemaitė, – Kaip baisu tarp septynių šimtų žmonių būti vienišai!“⁸

Šiandien išėivijoje Žemaitės kūrybinį palikimą atspindi teatras. 1995 m. Australijos lietuvių bendruomenė surengė vakarą, skirtą Žemaitės kūrybai, kurio metu suvaidino ištrauką iš rašytojos kūrinio „Marti“. Tais pačiais metais Hamiltono lietuvių teatre pastatytas „Petras Kurmelis“, o Los Andžele – „Trys mylimos“. 2011 m. to paties kūrinio alternatyvią interpretaciją „Trys mylimos + dar trys“ Airijos lietuviams pasiūlė lietuviško teatro grupė „Alternatyva alternatyvai“.

Minint 120-ąsias rašytojos gimimo metines, Jonas Avyžius Žemaitę apibūdino kaip „amžinai gyva“⁹, todėl svarbu naujai vertinti ir interpretuoti šį unikalų Žemaitės literatūrinį, visuomeninį ir kultūrinį palikimą, jo reikšmę visuomenėje, rašytojos, kaip lietuvių literatūros kanono atraminės figūros, simboliką.

⁸Žemaitė: archyvinė medžiaga, atsiminimai, straipsniai. *Literatūra ir kalba*, t. 12, Vilnius: Vaga, 1972, p. 35.

⁹Avyžius, J. Amžinai gyva. *Pergalė*. 1965 (5), p. 114.

